

К.Б. Доржу

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГАЛ СӨЗҮГЛЕЛИНИҢ ЛЕКСИКТИГ ДЕНЕЛИНИҢ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Кызыл
2018

ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕДИ
ТЫВА ФИЛОЛОГИЯ БОЛГАШ НИИТИ ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ
КАФЕДРАЗЫ

К.Б. Доржу

**Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң
лексиктиг деңнелиниң сайгарылгазы**

Өөредилге ному

Кызыл
2018

УДК 82.0:821.512.156 0(075.8)

ББК 83:83. 3 Ту

Д 68

Тываның күрүне университетинин Эртем-техниктиг чөвүлелинин
шиитпири-биле парлалгаже сүмелээ

Эртем талазы-биле редактору:

филология эртемнеринин кандидады, ТывКУ-нуң дыл эртеми болгаш логопедиянын
теория база методиказынын кафедразынын доцентизи Ш.Ю. Кужугет

Рецензентилери:

филология эртемнеринин кандидады, ТывКУ-нуң дыл эртеми болгаш ниити дыл
эртеминин кафедразынын доцентизи А.М. Соян
Национал Школа Хөгжүдер Институттуң тыва филология лабораториязынын улуг эртем
ажылдакчызы А.Х. Херел

Доржу К.Б.

Тыва чечен чогаал сөзүглелинин лексиктиг деңнелинин
сайгарылгазы: өөредилге ному / К.Б. Доржу. – Кызыл: Изд-во
ТувГУ, 2018. – 117 с.

Учебное пособие «Анализ лексического уровня текстов тувинской художественной литературы» предназначено для студентов, обучающихся по направлению подготовки 45.03.01 «Филология», профиль «Отечественная филология (Родной язык и литература)»; Филология (Родной и русский языки), 44.03.05. Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки), профили «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (английский язык)».

Данное пособие содержит курс лекций по анализу лексических особенностей текстов тувинской литературы. Этот курс является одним из разделов дисциплины «Филологический анализ художественного текста» (ФАХТ). Лексика каждого произведения несёт основную смысловую нагрузку в художественном тексте, через которую проясняются проблематика и тематика произведения.

© Доржу К.Б., 2018

© Тувинский государственный университет, 2018

Допчузу

Кирилде	4
I эге. Тыва чечен чогаалдың лексиказы азы сөс курлавырының байлаа	8
1.1. Кызыл-Эник Кудажының “Таңды кежи” деп чыындызы.....	8
1.2. Антон Үержааның шүлүк чогаалы	14
1.3. Галина Маспык-оолдуң «Леди Ди - Алина» деп чечен чугаазы.....	20
II эге. Тыва чечен чогаалдың лексиктиг деңнелиниң сайгарылгазы	28
2.1. Сөстөрниң көжүргөн уткага ажылаттына бээри (метафоризация)	28
2.2. Сөстөрниң уткалыг харылзааларының ажыглалы.....	50
2.3. Онзагай ажыглалдыг сөстөрниң чечен чогаалга ужурдузазы	80
Түңнел.....	105
Библиография	107
Капсырылга 1. Ажыглаан чечен чогаал номнары	113
Капсырылга 2. Ажыглаан доозукчу квалификастыг ажылдар даңзызы.....	116

Кирилде

РФ-тин Университеттеринин филология факультеттеринин өөредилге планнарынга 2000 чылдан тура “Сөзүглелдин лингвистиктиг сайгарылгазы” (Лингвистический анализ текста. ЛАТ) деп адап турган эртемниң орнунга “Сөзүглелдин филологтуг сайгарылгазы” (Филологический анализ текста. ФАТ) деп эртемни киирген. Ук эртемниң стандарттар ёзугаар негелдезинге аңгы-аңгы стильдерге бижиттинген сөзүглелдерде ажыглаттынган чүгле дыл элементилеринин киржилгезин эвес, а стилистиктиг болгаш литературлуг сайгарылгазын калбаа-биле шинчилеп көөрү кирип турган. Кайы-даа стильге хамааржыр сөзүглелдин кол өзээ сөстөр болганда, оларның чогаалдың хевирлеттинеринге, эң ылаңгыя чечен чогаалга каас-чараш омур-хевирниң тургустунуп, уран-чечен апаарынга умур-дузазын студентилер сайгарып өөренир умурлуг. Ынчангаш бо эртем дыл болгаш литература эртемнеринин аразында харылзааны тургузуп, чечен чогаалды “чазып номчуунун” аргаларын шингээдип алырынче угланган.

2015-16 өөредилге планын ёзугаар “Сөзүглелдин филологтуг сайгарылгазы” (Филологический анализ текста) деп эртемниң угланышкынын болгаш умур-утказын база өскерттип, “Уран-чечен сөзүглелдин // чечен чогаал сөзүглелинин филологтуг сайгарылгазы” (Филологический анализ художественного текста) деп эде адаан. Ынчангаш ол үеден бээр филология факультединин “Төрээн (тыва) дыл, литература” болгаш “Даштыкы дыл (англи дыл)” салбырынын студентилеринге чүгле тыва чечен чогаал сөзүглелдерин азы уран-чечен стильге бижиттинген чогаалдарны сайгартып турар.

Тываның Күрүне Университединин өөредилге планы-биле студентилер тыва чогаалдың сөзүглелдеринин (тыва улустун байлак аас чогаалы болгаш авторлуг чогаалдар) филологтуг сайгарылгазын кылып турар. Чогаалдың утказының солун апарып, уран-чечен болу бээринге ында ажыглаттынган дыл элементилеринин (үннер, сөстөр азы лексемалар; морфемалар азы кайы-бир чугаа кезектери, оларның грамматиктиг хевирлери; сөс каттыжышкыннары (СК) азы домактар, оларның хевирлери; кижигүннеринин онзагай кылдыр

ажыглаттынганы...) ужур-утказы азы семантиказының ролюн, оларның уран-чечен аргалар (троптар) болгаш стилистиктиг фигуралар тургузарынга киржилгезин кичээлдерге болгаш бот ажылдар дамчыштыр студентилер шинчилеп көөр аргалыг болур.

Бо эртемниң кол угланыышкыны ёзулуг уран-чечен чогаал сөзүглелиниң сөстөрүниң артында чажыртынган бодалдың утказын билип, ону тайылбырлаары болур. Н.И. Николинаның «Филологический анализ текста» деп өөредилге номунда ол дугайын тайылбырлаанын көрээлиңер: *«Содержание художественного текста требует от читателя истолкования, поскольку подлинно художественный текст всегда характеризуется многомерностью смыслов и наличием имплицитной, не прямой информации. Успешность интерпретации, таким образом, связана с определением характера отношений в тексте, выделением его признаков и установлением его элементов»* [Николина 2003: 3]. Ынчангаш чечен чогаалда ажыглаттынган сөстөр, сөс каттыжыышкыннары азы домактарның кандыг онзагай азы элдээрткен (чажыт) бодалды азы утканы илереде бээрин чүгле ол хүрээлелде кирип турар дыл элементилерин сайгарып көрүп тура, чазып номчуп болур.

«Чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазы» деп эртемни үстүкү курстарга (3-4 курс) өөредир болгаш студентилер ол үе иштинде дыл, чогаал база стилистика эртемнеринге өөренип алган билиглеринге даянып, чогаалды сайгарар ужурлуг. Чечен чогаал сөзүглелиниң филологтуг сайгарылгазы **лингвистиктиг, стилистиктиг (лингвостилистиктиг)** база **литературлуг сайгарылгаларны** каттыштырып турар болгаш олардан алдынган чүүлдерни каттыштырып түннээр. Ол сайгарылгаларның эң чугулазы азы кол өзээ – **лингвистиктиг сайгарылга**.

Лингвистиктиг сайгарылганың эң кол сорулгаларының дугайында сураглыг дыл эртемдени Л.В. Щерба «Опыт лингвистического толкования» деп 1922 чылда үнген ажылында-ла мынча деп бижээн: *«это определение тончайших смысловых нюансов отдельных выразительных элементов русского языка,*

разыскание значений: слов, оборотов, ударений, ритмов и тому подобных языковых элементов» [Щерба 1922 : 27].

Чогаалдың лингвистиктиг сайгарылгазы сөзүглелде ажыглаттынган аңгы-аңгы чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөр болгаш оларның грамматиктиг хевирлери сюжеттин хөгжүлдезиниң аайы-биле кайы хире калбарып, өзүп-көвүдеп турарын азы оларның утка (семантиктиг) шөлүнүң кайы хире делгемчип келирин хайгаарап азы шинчилеп өөредир. Эң ылаңгыя көжүрүүшкүннүң (метафоризация) түннелинде ук шөлге тургустунуп келир өскерлишкиннерни, оларның чылдагаанын уруглар боттары эскерип, түннеп эккээр ужурлуг. Ол сөстөр азы домактарның ужур-утказы тодараттынып, чогаалдың тема, идеязын канчалдыр ажыдып алырын уруглар билип аптар. Оон аңгыда көжүргөн уткада сөстөр уран-чечен азы чурумалдыг аргаларны (троптар) тургузар өзек материал болуп, чогаалды чеченчидеринге оларның ужур-дузазын медресеп билип алыры чугула.

Бо ажылывыста чечен чогаалдың лексиктиг деңнелиниң азы лексиказының ужур-утказын, ында омур-хевирлерни база өске-даа чурумалдарны тургузарынга ужур-дузазын чугула кылдыр көргөн бис. Сөзүглелдин идея-тематиктиг утказы база колдуунда ооң лексиктиг курлавырын дамчыштыр илереттинер. Авторнуң дылының бот-тускайлаңы, чечен-мергени, ооң хууда ажыглааны чаа чүүлүн база ооң чогаалының лексиказын шинчилеп тура, тодарадыр апаар. Ооң-биле чергелештир тыва литературада чаа агымның тыныжын, чаа бодал азы идеяны, чаа омур-хевирни база чогаал сөзүглелиниң лексиктиг сайгарылгазын кылдырып тура, тодарадып болур. Ынчангаш лингвистиктиг сайгарылганың эң-не өзээ болур лексиктиг сайгарылга чечен сөзүглелдин фониказы болгаш грамматиказын база стилистиказын шинчилээринге азы фонетиктиг, грамматиктиг сайгарылгаларынга база улуг идигни бээр.

Бо өөредилге ному ийи эгеден тургустунган: **“Тыва чечен чогаалдың лексиказы азы сөс курлавырының байлаа»** деп 1-ги эгеде 3 аңгы чогаал хевириниң чижээнге (чыынды ном, чаңгыс авторнуң шүлүк чогаалы база бир чечен чугаа) сөзүглелдин лексиктиг курлавыры кайы хире байлак бооп болурун бадыткап көргүскен. Ук чогаалдарның сөс курлавыры-

биле кандыг ажылдарны кылдырып болурун сүмелевишаан, оларның үлегери-биле өске чогаалдарның лексиказын оон-даа болбаазырадып, сайгартып болурун бадыткааны ол.

«Тыва чечен чогаалдың лексиктиг деннелинин сайгарылгазы» деп ийиги эгеде сөс курлавырының байлаан сайгарарына эргежок чугула 3 кезекти кириген: көжүрүүшкүн азы метафораның ажыглалы; сөстөрнүн аразында утка талазы-биле харылзааларының азы синонимниг болгаш антонимниг одуругларнын ужур-дузазы; ажыглалының онзагайы-биле ылгалып чоруур эвфемизмнер болгаш фразеологизмнерни база ховар болгаш кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрнүн чогаалга ужур-дузазы.

Ук эгениң бирги кезээнге немелде кылдыр көжүрүүшкүннүн түннелинде сөстүн утказының кайы хире делгемчий берип болурун М.Ооржактын «Сеткил сөңү» деп шүлүүнүн чижээнге көргүспүшаан, ол чогаалдың сөс курлавырының **лексика-семантиктиг шөлүн (ЛСШ)** чижек кылдыр тургузуп, шенелдени кылган.

Авторнун бодунун чыып, кичээлдерге ажыглап келгени болгаш эртем ажылдарының база практиктиг онаалгалар чыындыларынче кирип турар материалдары ук өөредилге номунда ажыглаттынган. Оон аңгыда авторнун удуртулгазы-биле бижиттинип, камгалалче кирип турган доозукчу квалификастыг ажылдарының (ДКА) материалдары база ажыглаттынган. Ук ажылдарның даңзын капсырылгада айыткан.

Чечен чогаал сөзүглелинин сайгарылгазының өөредилге номунга хамаарыштыр санал-оналдар, сүмелерни ТывКУ-нун тыва филология болгаш ниити дыл эртемнин кафедразынче ийикпе, азы авторнун электроннуг почтазынче чорудуп болур: dorzhukb@mail.ru.

I-ги эге. Тыва чечен чогаалдың лексиказы азы сөс курлавырының байлаа

Кандыг-даа чечен чогаал сөстөрдөн тургустунар болганда, ооң кол өзээн азы баазанын лексиказы азы сөс курлавыры ээлеп турар. Чогаалдың ады колдуунда ооң кол теманын айтып турар, ынчангаш ооң адынга даянып алгаш, ооң тема, идеянын тодарадып ап болур. Чогаал бүрүзүнүн өзээн ында бүгү сөстөрниң лексика-семантиктиг бөлүктөри (ЛСБ) тургузар.

Бо эгеде тыва чогаалдың сөс курлавырының байлаан бадыткаары-биле Кызыл-Эник Кудажының “Таңды кежи” деп чыындызы, Антон Үержааның шүлүктөрининң болгаш Галина Маспык-оолдуң “Леди Ди – Алина” деп чечен чугаазының сөзүглелдерин кирип, оларның лексиказын сайгарган бис. Оларда ажыглаттынган сөс курлавырынга даянып, ук чогаалдарның идеялиг утказын болгаш тематиказын тодарадып, омур-хевирлерни база уран-чечен детальдарны сайгартып болурун чижек кылдыр көргүскөн.

1.1. Кызыл-Эник Кудажының “Таңды кежи” деп чыындызы

Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының “Таңды кежи” деп чыындызында кирип турар чогаалдарны автор “чугаалар” деп адап турар. Олар чогум чечен чугаалар база болбас, а амыдыралга херекке кырында болган болуушкуннарга үндөзилеп бижиттинген, кол персонажтың амыдыралындан алдынган чүүлдер болур. Ынчангаш автор оларны “Чугаалар” деп адап, чечен чугаалардан аңгы жанрны кирип турарын айтыр апаар.

“Таңды кежи” деп чыындыда чугаалар колдуунда бойдус теманынга бижиттинген, экология айтырыглары колдадыр көдүртүнгөн чогаалдар болур.

Кижини, дириг амытаннар болгаш үнүштер ышкаш, бойдустуң бир чаялгазы, төлү болур. Кижиниң бойдус-биле сырый харылзаазындан, бойдуска хамаарылгазындан ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, өске кижилерге хамаарылгазын тодарадып болур деп бодалды бо чыындыда автор илередип турар. Ындыг уткалыг бодалды өске-даа

чогаалчылар боттарының чогаалдарында көдүрүп, бойдууска камныг болурунче бүгү кижилерни кыйгырып турар.

«Таңды кежиинде» чугааларның сөс курлавыры аажок байлак. Ылаңгыя бойдус хүрээлелинге хамаарышкан терминнер, дириг амытаннар (ан-мен, балык-байлаң, курт-кымыскаяк...), үнүштер (ыяштар, кат-чимис, оът-сиген, эм-оъттар, мөөгү аймаа...) дээш оон-даа өске лексика-семантиктиг бөлүктерге хамааржыр сөстөр хөлчөк хөй. Ынчангаш ук чыындыда кирген чугааларда эң делгеренгей ажыглаттынган чүве аттары база чамдык хереглеттингир кылыг сөстөриниң лексика-семантиктиг бөлүктөрүн кылгаш, ук сөстөрниң лексиктиг уткаларын база оларның онзагай демдектерин көргүскөн. Сөстөрниң эгээртинмес байлак болуп турары-биле оларның шуптузунун ЛСБ-ин кылыры болдунмас. Оларның уткаларын «Таңды кежиин» деп номда авторнуң кииргени-биле болгаш «Толковый словарь тувинского языка» деп словарьның 1, 2-ги томнарынга база «Тувинско-русский словарь» болгаш С.И. Ожеговтуң «Толковый словарь русского языка» деп словарьнга даянып алгаш, бо ажылда тайылбырлаан.

К-Э. Кудажының «Таңды кежиин» деп чыындызында ажыглаттынган чүве аттарын дараазында улуг темалыг бөлүктерге чарып болур:

1. Үнүштер аттары

Ол үнүштерни дараазында лексика-семантиктиг бөлүктерге чарып болур:

1.1. Ине бүрүлүг ыяштар аттары:

Дыт – хады төрелдиг, кыжын дүжүп каар чиңге чымчак бүрүлүг үнелиг ыяш. Чөвүрээлериниң аразындан чугу сыстып үнгеш, чоорту саат апаар.

Пөш – сериин тайганың ыяжы, чемижин (тооруун) чиир.

Чойган – чиңге чочагайлыг ыяш.

Шет – сериин тайганың ыяжы. Бүрүлери дүжүп калырга, тудугга ажыглаар ыяш.

Шиви – мөңге ногаан үнүш, шөйбек-шөйбек чочагайларлыг. Чидиг ногаан өңнүг, сырый будуктарлыг 4-5 метр чедир узаар үнүш.

1.2. Чадаң ыяштар аттары:

Кызыл-хараган – сывы болгаш теннери кара-кызыл өңнүг, бөкпектештир өзер үнүш.

Мыйгак-хараган – хар эрээн соонда, чазын чечектелип үнөр. Ооң чечээ ак-сарыг, карты кара-хүрөң, тайга черге өзүп үнөр чадаң ыяш.

Сөөскен – тайганың каскак кадыр черлеринге үнөр ак чечектерлиг ыяш.

Хола-хараган – хову черге тарамык өзер, сывының болгаш будуктарының өңү хола дег кылагар үнүш.

1.3. Эм-оьттар аттары:

Артыш – тайгаларга өзер теннелчек боттуг мөңгө ногаан үнүш. Ижин-баарга ижер эм кылдыр база ажыглаар.

Бадан – калбак көк бөрүлүг хан базыышкынын доктаадырынга ижер үнүш.

Кокай оьду азы *бөрү оьду* – ооң бүрүзүн балыг черлерге чыпшырыптарга, дораан эттинер, балыглай берген черни хуулдурбас калбак бүрүлүг оьт.

Сыын оьду – узун сыптыг, бедик (0,5-1 метр), ягаан өңнүг чаңгыс чечектиг, быйыргын үрезиннери быжып, тоглап турар үнүш. Эр кижиниң күш-шыдалы баксыраанда ажыглаар, ханды кылыр.

Теве-кудуруу – хандызы нерви оожуктурар оьт.

Чойган чөвүрээзи – ижин-баарга, өкпе-чүрекке эки. Хөрекке дегдиргенде, чөңгүлгенде ижер.

2. Дириг амытаннар аттары

Тываның девискээри үнүштерден аңгыда, аң-мең, куш, балык-байлаң талазы-биле бай оран. Ылаңгыя тайга черниң, хову черниң, алаак черниң дириг амытаннары дээш ылгалып турар. Олар кыжын ижээр, ижээвес болгаш боттарының аразында араатан база араатан эвес деп ылгалып турар.

2.1. Араатан аңнар аттары:

Бөрү – ыт төрөлдиг араатан амытан.

Адыг – чоон буттары-биле майыжаңнады кылаштаар, метпегер улуг мага-боттуг, аажок шыырак араатан.

Дилги – ыт төрөлдиг, узун саглагар кудуруктуг, кежи үнелиг, үүрмек (бичии) амытаннар тудуп чиир араатан амытан.

Чекпе – араатан аңнарның эң бичиизи болгаш дайзын аң.

Бо аттарны оон-даа бөлүктөргө чарып болур.

2.2. Араатан эвес дириг амытаннар аттары:

Улуг аң – мага-бодунуң даштыкы хевири, хемчээли, азырал бода малдан улуг черлик аң.

Ниитизи-биле кайы-даа девискээрде улус ындыг аңнарны *улуг аң* деп адаары делгереңгей. Ол ышкаш оларның аттары бот-боттарындан улуг-ла ылгал чок дээрзин чижектер бадыткап турар. Улуг аң эр-кызының, хар-назынының аайы-биле тускай аттарлыг. Улуг аңнарга сыын-мыйгак, элик-хүлбүс хамааржыр.

Сыын – инектен бедик дурт-сынныг, кара-бора чүзүннүг, улуг болгаш адыр-адыр мыйыстарлыг, карыш хире кудуруктуг аң.

Мыйгак – төрүүр кыс хиндиктиг сыын.

Тош – мыйгактың ийи хар ажып чоруур кыс молдургазы.

Сарадак – мыйгактың ийи хар ажып чоруур эр оглу.

Бызаа – сыынның (улуг-аңның) төлү.

Буур – узун, бедик дурт-сынныг, сыындан бедик, коңзагар хаайлыг, калбак адыр мыйыстарлыг, кара-хүрөң өң-чүзүннүг аң.

Булан – төрүүр, кыс буур.

2.3. Чиңге аңнар – кезин ажыглап болур, эьдин чип болур бичии аңнар.

Аргар-кошкар – тас тайгалар эдээнге, кадыр-берт черлерге чоруур, хойдан сөөккүр мага-боттуг, хой ышкаш дүрзүлүг, куу-бора чүзүннүг черлик аң.

Те – мыйызы өшкүдөн улуг, мага-боду өшкүдөн дап кылдыр көстүр, кадыр-берт, туруг-хаяларга чоруур, сарыг-куу, карала өңнүг кончуг кашпагай черлик өшкү.

Чуңма – кыс хиндиктиг, мага-боду шала чиңгежек, мыйызы бичии болгаш чавыс кылдыр көстүр амытан.

Анай – те-чуңманың төлү.

Элик – дурт-сыны хойдан бедик, ынчалза-даа сыын, буурга бодаарга, бичежек төрүүр аң.

Хүлбүс – мыйыстыг эр аң.

3. Хээкчилер:

Дишң – арга-ыяштыг черге чоруур, саглагар кудуруктуг, кулактары сыргалыг, кежи үнелиг бичии амытан.

Күжүген – улуг кулактарлыг, чолдак кудуруктуг, күске аймактыг амытан.

Күске – сүүр думчуктуг, узун кудуруктуг, салдыг бичии амытан.

Койгун // кодан – узун кулактарлыг, соңгу буттары узун, улуг эвес амытан.

4. Балыктар:

Шавага – араатан эвес балыктарның эң бичиизи, байлаңдан улуг, өөр-өнер чоруур балык.

Шортан – казыры шокар, шиш хаайлыг, узун араатан балык.

Кадыргы – казыры өске балыктардан ак, шомагадан (шавага) улуг, араатан эвес балык.

Мыйыт – борбак, чоон, казыры кызыл-шокар, хаайы узунсумаар, салдыг, араатан балык.

Бел – лососьтарга хамааржыр сугнун дүвүнге чоруур улуг, араатан балык.

Бо бөлүктээшкинни оон-даа улаштыр кылып болур. «Таңды кежии» деп чыындыда мөөгүлөр аттары база дыка хөйү-биле кирип турар.

Чаңгыс чогаал иштинде ажыглаттыңган сөстөрни безин ЛСБ-ге чарып, оларның иштики бөлүктээшкинин кылып болур. Чижээ: *эм-оьттар аттары: сыын оьду, бадан, чойган чөвүрээзи... дээш о.ө.*

Ол чыындыда чаңгыс «Сарыг-оолдуң плантациязы» деп чечен чугаада чүве аттарының лексиктиг курлавырын дараазында ЛСБ-ге чарып болур:

1. Үнүштер аттары, оларның иштики бөлүктери:

1) эм-оьттар аттары: ...;

2) каттар аттары: ... ,

3) чечектер аттары: ...;

4) чиир мөөгүлөр аттары: ... д.о.ө.

2. Аң-мең аттары...;

3. Ландшафт илередир сөстөр: ... ;

4. Кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары ... ;

5. Янзы-бүрү аарыглар аттары д.о.ө.

Мөөгүлөрнiң орус, тыва аттарын кончуг чедингири-биле ажыглап турары Кызыл-Эник Кыргызовичиниң база чогаалда персонаж болуп турар Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдуң оларны эки таныырын, билирин

бадыткап турар. Чижээ: *саржаг-хавы, хургүлбейлер, чиңгиспейлер, өдек-туңу* дээш оон-даа өске. Орус дылда чамдык чиир мөөгүлөрнүн аттарын (чижээ: *чигге-чиир* (сыроежка); *дилгижектер* (лисички)) дээш оон-даа өске автор очулдуруп турар.

«Таңды кежии» деп чындыда чоннуң мерген угаадыглары, чечен болгаш үлегер сөстөр база цитаталар хөйү-биле ажыглаттынганы ук номнуң лексиказының аажок байлак болуп турарын бадыткап турар.

Кайы чогаалдан алганы	Мерген угаадыг, үлегер домак азы цитата
«Күжүгеннер»	Күжүгеннер амыдыралыңа хүнүн эвес, алызын бодаар амытаннар. Оът-сиген эки үнген чайын олар ийи-үш чылга чедер сигенни белеткеп алыр. Бо-ла чорааш, кижилер база ол чижик, маадырлыг ажыл-ишчи амытаннардан үлегер алыр болза деп бодаар мен.
«Карыжаар»	Карыжаар! Хемчээр дээни ол-дур. Ол шагда кым-даа доктаадып кагбаан, кайда-даа бижип кагбаан, чоннуң ындыг чаңчылы турган: карыш четпес балык өлүрүп болбас.
«Мукку»	Далай-сугда туттунар чел-кудурук чок деп тывалар анаа эвес чугаалап чорааннар.
«Мыйыт»	Улуг мен дээш шоглаар болза, бичии амытаннар база камгаланып билир болдур ийин. Улуургактын угааны чок.
«Дээлдиген»	Чырык өртемчей кырында амыдыралдан күштүг чүве чок!
«Шортан»	Чазый хырын башка халдаар... .
«Кушкаш»	1.Тынныг амытан болган соонда, мал-даа, хөкпеш-даа дөмей-ле. 2. Аараан соонда, мал-даа, кушкаш-даа дөмей-ле. Эмнээри — мээң хүлээлгем.
«Бөрү үңгүрү»	1). Аңчы кижилернүн дергизи чаңгыс болур ужурлуг. 2) Бөрүлөр кезээде ындыг, төрүп алган ажы-төлүн кызы-даа, эри-даа деңге азыраар. Чамдыкта бөрзектерин адазы дорукуруп апарган таварылгаларны аңчылар билир. Бойдус

	ынчаар чаяп каан. 3) Инекти дылы чемгерер, бөрүнү даваны чемгерер;
«Сөөлгү тогдук»	Ёзулуг аңчылар дег бойдука ынак, чурум-сагылгалыг кижилер чок боор чүве. Аңчылар биле төтчеглекчилер – көңгүс ийи аңгы чергениң кижилери болдур ийин.
«Балыкчы кадай»	1) Балыктаары дээрге уран чүүл болдур ийин. Чогаадыкчы ёзу-биле балыктаар херек; 2) Балык ышкаш, көрүнгүр, дыңнангыр амытан чок болдур ийин.
«Сарыг-оолдун плантациязы»	1) «Тайгада шупту чүве эм – агаар, суг, оыт-сиген, кат-чимис»; 2) «Хөрзүн безин эм: артында үстүг ышкаш. Мында кандыг эм-дом бүдүмелдер сиңмээн дээр сен?»;
«Таңды кежи»	1) Тоол ыдарындан өске ийи кырган-авам хек үнү дыңнаар, сыын үнү дыңнаар деп чаңчылдыг улус. Оларны мурнап дыңнаан кижини узун назылаар, аас-кежиктиг болур дигир. 2) Таңды кежи дээрге чүгле ижер-чири эвес, өскөн-төрөөн черинге кижиниң ынакшылы, сүзүглели, идегели дээрзин сөөлүндө билген мен.

Ынчангаш Кызыл-Эник Кудажының «Таңды кежи» деп чыындызында сөстөрнүң бөлүктээшкинин оон-даа кылып болур. Чогаалчының дылының чечен-мергени, ооң чогаалдарының сөс курлавырының төттүнмес байлак болуп турары тыва дылдың байлаан база бадыткап турар.

1.2. Антон Үержааның шүлүк чогаалы

Тываның талантылыг шүлүкчүлериниң бирээзи Антон Үержааның баштайгы ному «Хээлер» чырыкче үнер мурнунда-ла, ооң шүлүктери солун-сеткүүлдерге парлаттынып, авторнун үнүнүң өскелерден ылгалды, ажык болгаш онзагай ыяңгылыг сырыны-биле номчукчуларның кичээнгейин сорунза дег хаара тудуп, тыва поэзияда анаа эвес шүлүкчүнүң көстүп келгенин медээлепкен. Ооң шүлүктериниң баштайгы чыындызындан

эгелээш-ле, ном бүрүзү чырыкче үнген дораан Тываның культурулуг амыдыралынга ыяап-ла онзагай көскү болуушкун апаар турган.

20 вектиң 70-80 чылдарында тыва чон национал чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин... уттуп, национал идик-хевин кетпестеп, төрөөн тыва дылдың үнези кудулай берген турган. Антон Үержаа ол-ла бүгүнү эскерип, сагыжы дүвүрөп, шүлүктөрин дамчыштыр чонче кыйгырыг салып, тыва дылды, тыва культураны келир салгалга арттырар талазы-биле чоннуң хей аьдын, национал чоргааралын оттурар айтырыгларны көдүрүп, бирги «Хээлер» деп чыындызын бижээн.

Ук чыындының ады – «Хээлер». Хээлер деп адаптарга-ла, номчукчунуң карактарынга тыва кижиниң оран-савазында, аптара-үгээнде, хеп-сынында, ширтек-дөжээнде ус-шевер өгбелеривистиң уран каасталгазы тода көстүп кээр.

Чыындыда чуруттунган бодалдардан авторну өскөн-төрөөн черинге, ооң чонунга, чаңчылдарынга улуг сонуургалдыг, чоннуң сагыш-сеткилин эки билир, оларның омур-хевирин бодунуң чогаалдарынга «хээлеп» чуруп шыдаар, өгбелерниң чагыг-сүмезинге шынчы шүлүкчү өзүп келген деп чүвени билип аары берге эвес» деп Б.Казырыкпайның «Хээлерге» үнелээшкини дыка-ла шын, чиге аткан согун дег часпаан¹.

Шынап-ла, А.Үержааның шүлүктөри тыва чоннуң культуразын, амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын чырыткан одуруглар-биле байлак. Ооң шүлүктөринде тыва дылда этнография терминнери азы этнографизмнер кончуг делгеренгейи-биле ажыглаттынганы авторнуң төрөөн чонунуң төөгүзү, культуразы, ажил-амыдыралын дыка ханы билирин бадыткап турар. Авторнуң «Хээлерниң» соонда-даа үнген чыындыларында кирип турар этнографизмнер хөй кезинде символ уткалыг ажыглаттынып, номчукчуларга чагыг-сүмени, өөредиг-суртаалды эскет чок кылдыр дамчытпышаан, национал чоргааралын оттуруп, бот-минниишкиннеринге дээп, элээди

---

¹ Казырыкпай Б.О. «Хээлиг» шүлүктөр: [А.Үержааның шүлүктөриниң сайгарылгазы] // «Тываның аныяктары» солун. 1990 чылдың апрель 10-да үнген.

болгаш аныяк салгалдың төлээлеринге таныштырылга азы тайылбыр кылдыр көстүп эгелээни ол.

Антон Үержаа шүлүктөрүндө тыва аыш-чемни, эң ылаңгыя ак чемни база сүттүг шайны тыва чоннуң чазык, хүндүлээчел, ак сеткилиниң, эш-өөрзүрек аажы-чаңының символу кылдыр көргүскөн. Ынчангаш автор шайны *изиг* болгаш *соок* деп аңгылап, антитеза аргазын уран ажыглаан: *изиг шай* – хайныгып турар амыдыралдың символу, а *соок шай* – аңаа удурланышкак тутканы илереткен эвфемизм кылдыр ажыглаан:

Аякта шай бусталып тур –

Амыдырал тыныжсы-дыр.

Аямда шай ижип орар болганыңда

Аалчым-дыр сен – хүндүткээйн.

(«Аякта хээлер»)

Өремелиг шайы сооган өшкөн оттун

Өле хүлү кастыктарым бызап алган.

(«База катап ээлчеглиг шөлээм келген...»)

Ук одуругларда соой берген «өремелиг шайны» дамчыштыр чок апарган авазының овор-хевириң чуруп көргүскөн.

«Ширтекте хээлер» деп шүлүүндө автор ширтекти ада-өгбениң өнчү кылдыр арттырган чагыг-сүмө, чаңчылдарының символу кылдыр ажыглап, оларның чаагай чаңчылдарын хажытпас, арыг арын-нүүрүн хириктирбес дээн бодалды илередип, амгы салгалга кыйгы, сүмө кылдыр кириген:

Чалыы кижиге, өнчү кылдыр

Салгал дамчып чедип келир

Ада-өгбең бажы ышкаш,

Аккыр ширтээң хириктирбе.

(«Ширтекте хээлер»)

Ында тыва кижиге төрөөн чурту, төрөл чону, өскөн өөн утпазын элдээртип, чагып-сургап турар.

Ук шүлүктө өг-бүлени ожукка деңнээн: *ожук* – паш чайгылбазын дээш, эптештир салган үш даштан тургустунган одагның бирээзи болур. Бир дажы чокта, ожукта паш чайгыла бээри дег, ажы-төл чокта, өг-бүлеге аас-кежик чок болур дээн бодалды дамчыдып, ожук символдуг утка илередип, чаш төлүңгө ынакшылын көргүзүп турар. Кандыг-даа оран-савада от

чылыгны берип, амыдыралдың дөзү бооп чоруур. А тыва кижиниң оду – *ожук*, шаандан тура ооң-биле холбашкан ыдыктыг ёзу-чаңчылдар хөй. Шүлүкчүнүн ожукуң үш дажы чаштың төрүттүнгенин чуруурда ажыглааны, тускай ужурлуг:

Отта тиккен кижик пажын чайгылдырбас

Ожуувустуң үшкү дажы немешкен-дир.

Олдуг болган олчавыстың улуун, сарыым.

(«Ожук дажы»)

Тыва кижиниң шаандан тура чурттап келген оран-савазы – өг. Өгнүң омур-хевири автор шүлүктеринде хөй ажыглап турар. Дараазында одуругда от деп сөс эвфемизм кылдыр ажыглаптыганы:

Авам ам чок. Үүле-халап шуурганы

Авыралдыг улуг ак өөн буза шаапкан.

(«База катап ээлчеглиг шөлээм келген...»)

Авазының мөчээнин ооң өөнүн бузулганы-биле деңнээрде, автор шуурганның омур-хевири дамчыштыр чураан. Шынап-ла, ава кижик чокта кандыг-даа өг ээнзиргей, соок болур. Бо таварылгада авторнуң тус тывышкыны, бодунуң эвфемизми болган.

Бойдустан омур-хевири диригжидип, ава кижиниң кылдыныгларын шилчидип, чажыт деңнелге аргазын ажыглаан. Ук таварылгада төрөөн бойдузу иези ышкаш кижиге эргим, кижиниң ийлээн, шылаан сагыш-сеткили төрөөн чер-чуртунга чанып кээрге, чайгаар сергеп кээр деп патриотчу сеткил-хөөннү оттуруп турар.

Антон Үержаа «Төрөөн черим» деп шүлүүнде «саң салыр», «артыжаар» деп тыва чоннуң уттундуруп бар чыткан ёзулалдарын сагындырып, төрөөн черинге ынакшылын, чер-чуртун ыдык, чоок кылдыр хүлээп ап турарын дамчыткан. Мында туманны артыш ыжынга чүүлдештирип турар:

Аккыр туман – саңын салып,

Арга-эзим мага-ботту артыжай бээр –

Шылап-могаан сеткил-хөңнүн

Шырыңмазы сойлуп дүжүп чанаш каар.

Хин хөмери – бурунгу ёзу-чаңчыл. Ол чаңчылды бо одуругда ажыглааны, төрөөн чурт деп эпитетти улам күштелдирген, чүге дизе шаандан тура тыва чон чаш уруг

төрүттүнерге, ооң хинин төк кээп дүшкен, төрөөн өдээнге хөмер турган. Ынчангаш хинин хөмгөн чери дээрге-ле, сагыш-сеткилинге төрүттүнгөн өдээ, төрөөн чери болур.

Хинин хөмгөн төрөөн чериң,

Кижиге төлү, кагбайн чору!

Хининиң кезээ мөңгедө шыгжаттынганы төрөөн чуртунуң символу бооп, төрөөн чуртунга ынаан, патриоттуг хөөнүн илередип, бурунгу чаңчылар биле амгы үениң аразында көвүрүг тургузуп турар.

Бойдус бисти дүгдөп турда,

Мону сеңээ сөглээн, сарыым:

Хат-ла биле дүвү ышкаш.

Кады чоруул, арыг чоруул.

Бо шүлүкте «дүгдөп» деп этнографизм көжүргөн уткада ажыглаттынган. Төрөөн чериниң омур-хевириң ада-иеңи дег эргим кылдыр чуруп, ада-ие кижиниң оглу-кызың дүгдөп йөрээри дег, төрөөн бойдузу оларның ынакшылың йөрөөп, ыдыкшыдып турарың илереткен. Ук ёзулалды авторнуң шүлүккө ажыглааны, аңаа тускай аян берип, чогаалчының өскелерге дөмөйлөшпөс байлак дылың херечилеп турар.

Мал-маган-биле холбашкан этнографизмнерни А.Үержаа хөйү-биле ажыглап турар, ылаңгыя аът-биле холбашкан терминнерни элбек ажыглаан:

Алдын кымчы эдилээш-даа,

Аъды чоржаң аскымнатпас.

Бо одуругда чоржаң аъттың омур-хевири-биле аажы-чаны багай, кадыг кижини чуруп көргүскөн. Алдын кымчыны дамчыштыр кижиниң чаражы даштыкы хевиринде эвес, иштики сагыш-сеткилден улуг хамаарылгалыг деп материалдыг эртинеден сагыш-сеткил эртинеңи үнелиг, кедилиг деп элдээрткен.

Аксы кадыг салым-аътка октадыпкаш,

Азып-тенип, аалым дилээш, элей бердим...

(«Ногаан аът»)

– үстүндө одуругларда өг-бүлөгө шынчы болурунче кыйгырбышаан, өг-бүлөзинден өскээр чоруптарың аътка октаттырганы-биле деңнеп турары чечен. Шынап-ла, кадыг аътты оваарымчалыг, муңгаш тының кошкатпайн мунуп чорбас

болза, өске орукче аскымнааш чоруптары дег, амыдырал бодамчалыг чорбас болза, «мөөп, октап-даа» болур.

Адаанда одуругларда шүлүкчү эрткен, чаш чораан үелерин сагынмастап, аал-чуртун, өскөн черин эргип барбастай бергенин, канчаар-даа аргажок улуг кем, буруу кылдыр санап, патриотчу сеткилин бир онза кылдыр чураан:

Сактыышкыным ыдык аьды дезе берген,

Шагжаң хөрээм ээн калган уя болду.

«Сактыышкыным ыдык аьды»

Аът-биле холбашкан кылыг сөстери-биле Үержааның шүлүктери бүрүнү-биле дериттинген деп болур. Кыс уругнун ынакшылын чедип алыксаан сеткилин илереткени бир онзагай, шалбадап аар сыдымга чоокшуладып турары авторнун чечен-мергенин илередип турар:

Чалыы кудум мөөп чоруй

Чаражыңга чүгеннетти.

Чараш кыстың ынакшылын

Шалбадап аар сыдым болза!

(«Эзерде хээлер»)

Кезек үеде чоннун тыва национал идик-хевин кетпестеп, тыва оюн-тоглааның уттундура бергенин Антон Үержаа чемелевишаан, ол хеп таварыштыр чоннун ёзу-чаңчылдарының база «**Тыва мен**» деп адын, национал чоргааралын чидирбезин элдээртип, чагып-сургап турар:

Чаагай адың, содак-шудааң

Чамга-хирге борааштырба,

Маңнык-торгу содактыг бол,

Багай мөге начын болбас.

Ынчангаш Антон Үержааның поэзиязының лексиказы тыва чоннун ёзу-чаңчылдары, культуразы-биле сырый холбаалыг болуп турары-биле онзагайланып, ылгалып кээр. «Хээлер», «Саарыг ыры», «Ногаан аът» база «Ынак-тыр мен» деп номнарның автору, ховар дээн талантылыг шүлүкчү Антон Үержаа шүлүктеринге төрөөн чуртунга болгаш тыва чонунга, өг-бүлезинге болгаш долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерге ынакшылын сеткилиниң ханызындан чажырбайн илередип чораан болгаш оон каас-чараш, байлак чогаалы авторнун төрөөн дылын, чонунун ёзу-чаңчылдарын эки билирин бадыткап турар.

1.3. Галина Маспык-оолдуң «Леди Ди - Алина» деп чечен чугаазы

Галина Маспык-оол – дыка хөй проза чогаалдарының, оларның иштинде элээн тоожуларның автору. Галина Маспык-оолдуң чогаалдары байлак сөс курлавыры-биле, эң ылаңгыя авторнуң бодунуң тыпканы азы чогаадып алганы сөстөр, сөс каттыжыышкыннары, фразеологтуг каттыжыышкыннар-биле байлак.

Авторнуң фразеологизмнерин кайы чугаа кезээнге дүгжүрүнүң аайы-биле бөлүктөп болур. Ук фразеологизмнерниң бөлүктери:

1) Чүве ады-фразеологизмнер

а) *Дылдың ээзи* – ... (= дылдың эдилекчизи);

Ол дээрге Англияның хамаатызы, репетитор Пол; Алинаның авазы уруунга англи дылды өөредире-биле ону, ук дылдың эдилекчизин, Алина-биле кичээлдээр кылдыр дилеп турар. Чижээ: *Уруглар сабындан эгелеп англи дылды өөренип эгелээш, чылдың-на репетиторларның дузазы-биле билишми сайзырадып чорааш, ам дылдың ээзи, езулуг англичан кижиле чугаам аянын таарыштыр эттирип алырым ол.*

б) *Акша-мөңгүнүң ээзи* – ... (= акшазы, алдын-мөңгүнү хөй, бай-шыырак кижиле).

Ол кижиле – Алина боду. Чогаалдың эгезинде бодун ол ынчалдыр таныштырып эгелээр: *Сарыг «Тойоталыг», ийи өрээл квартиралыг, даштыкы чурттарның ат-сураглыг курорттарынга дыштанып чораан чараш идик-хептиг, акша-мөңгүнүң ээзи уругнуң чүгө ыглап чоруурун билир мен.* (ар. 66);

Бо бөлүкчелер авторнуң бодунуң чогаатканы делгеренгей тайылбырларны база кирип болур. Олар чогуум фразеологтуг каттыжыышкыннар эвес-даа бол, нарын тодарадылгалар болур. Чижээ: Алинаның ынакшыл дугайында тайылбырында: *ынакшыл дээрге Полдуң меңээ сунган чечектеринге дүктүг арының хонуптары, чаашкын үезинде хүннүң бакылап кээри, холум туткаш суйбай бээрге, оолдуң арнынче көөрүнден ыядып, арным кыза бээри-дир...*

2) Демдек ады-фразеологизмнер

Галина Маспык-оолдуң “Леди Ди – Алина” деп чогаалында элээн хөй демдек ады-фразеологизмнерни бөлүктөп, оларның синонимнерин база айтып болур:

а) **Чаагында сыртылааштар ойнаан** (уруг) (= сыртылааштыг);

Чижээ: *Школаның доозукчулар кежээзинге арай сылыгыр бол, саргыл карактарлыг, дорт думчуктуг, улугзумаар эриннерлиг, ийи чаагымда сыртылааштар ойнаан ак платьелиг уруг болуп көстүп келдим.*

б) Чуртгалга **эглип-сыйлып турбас** (хоойлулуг) = турум хоойлулуг;

в) **Оран-делегей дүвүндө чурттап турар чуртталгалыг** (улус) = хары, өске. Чижээ: *Кыс эштеримниң пиво ишкенин, 10 «б»-де Орлан-биле ошкашканын дыңнаарымга, ынаар-ла оран-делегей дүвүндө чурттап турар солун чуртталгалыг улус сагындырар.*

г) **Хүрең, кызыл, сарыг өңнер дистинчипкен** (юбка, хөйлең) = янзы-бүрү өңнүг, шокар (хеп). Чижээ: *Сен ону кедип алгаи, чааскаанзыргай, кээргенчиг көстүр сен. А бо бээр көрем – дээш хүрең, кызыл, сарыг өңнер дистинчипкен шокар юбка, хөйлең эккелди.*

3) Кылыг сөзү-фразеологизмнер

Кылыг сөзү-фразеологизмнер болгаш оларның синонимнери:

а) **Түрегделдиң эриинге кээр** = түрээр, хилинчектенир. Чижээ: *...Бажыңда сиңниккен тускай чыт түрегделдиң эриинге келгенимни кам-хайыра чокка сөглөп кээр турду;*

б) **Бодунуң кижги барбас, четпес делегейинге чурттаар** = долгандыр амыдыралды билбейн, бодунуң уунда чурттаары;

в) Бис ийиниң оруу **кажан-даа чаңгыс улуг орук болуп каттышпас** = катап дужуп, ужурашпас;

г) **Хүлээлгелерниң улгадыры** = уругнуң назынының аайы-биле кылыр чүүлдериниң нарыыдап орары. Чижээ: *Назы-харым аайы-биле мээң хүлээлгелерим улгадып чоруп-ла орар...;*

4) Деңнелге-фразеологизмнер болгаш оларның уткалары:

а) *Кижиги барбаан ортудукта ышкаш*, чурттап эрткен чылдарымче хая көрнүр = кымның-даа эртпээни, таварышпааны чуртталга;

б) *Бурганның салаазы-биле имнеп, демдеглээн кижизиги ышкаш*, кым сактып келир деп = айтып каан, билдингир;

в) *Эрткен үези-биле ойнаарак туткан уруг дег салдынмай чыдып берген* (авам) = эрткен үезинде болушкуннарны сактыр, чүгле ол үези-биле чурттап турар.

Бо чогаалда тыва дылда черле ажыглаттынып турган фразеологизмнерни база айтып, кайы чугаа кезээнге хамааржырының аайы-биле сайгарып, оларның уткасын тайылбырлап болур.

Дылда бар фразеологизмнерниң чогаалда ажыглалы:

1. Кылыг сөзү – фразеологизмнер:

1) *Чүрек эндевес* = билип кааптар;

2) *Сагышка артар* = утгундурбас;

3) *Сөс ышкынмас* = чүве ыыттавас. Чижээ: *Орук дургаар чаңгыс сөс-даа ышкынмадым.*

4) *Чугаа үндүрер* = чугааланыр азы чугааладыр. Чижээ: *Авам менден чугаа үндүрүп аарын оралдашкаш, чадап кааш мынча дей-дир...* (68)

5) *Аксынга суксун тудуп бээр* = суксун ижиртир. Чижээ: *Чанынга кээп карактап, ажаар, аксынга суксун тудуп бээр* улузу чок кижиге бо эки арга-дыр деп билдим.

6) *Тын овучулап кээр* = бергедээр. Чижээ: *Тын быжыг-даа болза, салым-хуу тын овучулап кээрге, акшаның херээ чүү деп...*

7) *Эмчилер холунда кирген* = эмнедир, эмнелгеде чыдар. Чижээ: *«Ам эмчилер холунда кирген кижиги удавас сегий бээр сен, авай» – деп оожургадап, холун суйбаар чордум;*

8) *Эрикче үндүр октапкан балык ышкаш* (агаарны киир тынып чадай бээр) = тыныжы баксырап, тынып шыдавайн баары дээш оон-даа өске...

9) *Дедир тевер // дедир тепкеш, чыдар* = ынавас, чөрчүүр. Чижээ: *Авам кызыдып турда-ла, шыдажып, дедир тепкеш чыдыпкан мен.*

2. Наречие-фразеологизмнер:

1) *Карак кызыл чүткүлү-биле* = кызымаа-биле. Чижээ: *Авамның-на карак кызыл чүткүлү-биле школаның доозукчулар кезээзинге ...ак платъелиг уруг болуп көстүп келдим.*

2) *Сыртыкка баш салып чыда-ла* (удуп каар) = доп-дораан.

3. Демдек ады-фразеологизмнер:

1) *Тыны быжыг* = шыдамык;

2) *Ишти-хөңнүн тө кагбас* = хаартынчак, хагдынчак;

3) *Айтырылгарга харыылаары тыртым* = чугаакыр эвес.

Оон аңгыда орус дылдың *аас-кежиктиң лотереязы дүжер* деп быжыг каттыжыышкынны база чогаалда ажыглаттынып турарын демдеглээр апаар.

Ынчангаш Галина Маспык-оолдуң “Леди Ди – Алина” деп тоожузунда фразеологизмнерни моон-даа ыңай сайгарып болур.

Галина Маспык-оолдуң “Леди Ди – Алина” деп тоожузунда ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларынга хамааржы бээр терминнерни хөй. Ынчангаш чогаалда ажыглаттынган терминнерниң дараазында лексика-семантиктиг бөлүктөрүн аңгылап болур:

1. Кижиниң кадык-шыырак болуру-биле холбашкан терминнер, оларның иштики бөлүктери:

Ол кезектериниң аайы-биле тоожуда сөс курлавырының ажыглалы ылгалдыг, удурланышкак уткалыг. Тоожунуң бирги кезээнде авашкыларның тайбың амыдырап, Алинаның школа доозар деп турар үези-биле холбаалыг болгаш, колдуунда кижиниң кадык-шыырак, чараш болуру-биле холбашкан терминнер колдап турар.

Тоожунуң бирги кезээнде ажыглаттынган терминнерни дараазында бөлүктөргө чарып болур:

1.1. Хууда гигиенаны сагыры-биле холбашкан терминнер:

1) эртенниң-не халыыры; 2) эртенниң-не душтаныры; 3) диштерин 15 минута дургузунда аштаары.

1.2. Мага-бодун шын алдынары-биле холбашкан терминнер (авторнуу-биле “Чараш кыс болурунунуң

негелделери”). Оларны дараазында иштики бөлүктөргө чарып болур:

1) *Шын кылаштаары*: а) бажын көдүрүп алгаш, кылаштаары // өрү көрүп алгаш, кылаштаары; б) иштин тыртары; в) идиин сөөртпези; г) чиик-чиик базары; д) чоргаар кылажын тудары.

2) *Арын-баиты каастаары*:

а) арын агартыр масканы хүнде 3 катап ажыглаары;

3) *Мага-боттуң хемчээлин айыткан терминнер*:

а) 90-60-90 хемчээлге дүгжүрү; б) ол хемчээлден эрте бербези;

1.3. **Шын чемненири-биле холбашкан терминнер**:

1) газировка ишпези; 2) мороженое чивези; 3) сүттү албан ижип алыры...

1.4. **Сайзырангай, культурулуг болуру-биле холбашкан терминнер**:

1) танцылап өөренири, 2) музыканы шингээдири; 3) англи дылды өөренири, 4) спорт залы барып, мергежилгелер кылыры; 5) массажтадыры...

Бо-ла бүгү негелделерни авазы Елена Лигбааның удуртулгазы-биле Алинаның хажыдышыкын чокка күүседип турары уругнуң авазының аайындан эртпейн турары ооң кижизиг, дыңнангыр болуп турарын база херечилеп турар. Ол терминнерни колдуунда авазы дужаал наклонениезиниң 2-ги арнында кылдыр Алинага хамаарыштыр ажыглап, уруун ол-ла бүгү чүүлдерге кижизидип турар. Чижээ: *База-ла авамның үнү: «Алина, дижиң чуг! Эки удуурга, арын-баш чараш боор чүведир. Сүт ижип аарын утпа! Эртен он шакта репетитор кээр!»* (ар. 69).

2. Кижиниң кандыг-бир аарыгга алзыптары-биле холбашкан лексика, ооң лексика-семантиктиг бөлүктери

Тоожунуң 2-ги кезээнде Алина авазы-биле Москваже ужар деп тургаш, акшазын оорладыпкаш, авазының аңаа сагышсырааш, ханының базыышкынының көдүрүлгеш, инсультулай бээри-биле баштайгызынга удурланышкак чурумал көстүп келир. Авазының медреселин ышкыныпканындан Алина кайнаар-даа барбайн, аарыг авазын баштай республика эмнелгезинге, оон хоочуннар бажыңыга азырап эгелээр. Бо

чуртталга-биле холбашкан терминология база элээн байлак кылдыр ажыглаттынган.

Бирги кезээнде Алинаның болгаш ооң авазының кылдыныгылары колдуунда Алинаның каас-чараш, угаанныг болурунче угланган турган болза, а бо ийиги кезээнде аңаа удурланышкак сөс курлавыры көстүп келир болгаш, авазын бут кырынга тургузуп алыры-биле азы авазының кадды, эмнээшкини-биле холбашкан сөстөр колдадыр ажыглаттына бээр.

Ынчангаш тоожунуң 2-ги кезээнде терминнерни дараазында бөлүктөргө чарып болур:

2.1. Кижиниң аарып азы кемдей бээри-биле холбашкан терминнер, оларның иштики бөлүктери:

1. Аарыг кижини ажаар-дежээри-биле холбашкан терминнер:

Орун-дөжөөн солуп, кургаглаары; албанын төгери, горшок иштин хлорка-биле аштап, чууру; аыш-чем ижиртири, палатага чыггытар;

2. Аарыг кижини эмнээи-биле холбашкан терминнер: сыкыртыры, массажтаары, эм ижиртири, давление хынаар, капельница салыр... . Чижээ: **Капельница салып турар. Эмчи сестразы уруг давленииэин хынааш-ла, сыкыртып-ла тур;**

3. Нерви аарыглары-биле холбашкан медицина терминнери:

1) хан базыышкыны көдүрлүр; 2) хол, буду шимчевес; 3) бажын чайр; 4) имнеп чугааланыр... дээш оон-даа өске.

4. Кижиниң медеделин ышкыныптары-биле холбашкан терминнер: медедел чок, угаан кирер. Чижээ: **Угаан кирип келди бе?**

5. Эмнелгениң ажылдакчыларының аттарын илереткен сөстөр: улуг эмчи, эмнелге ажылдакчылары, эмчи сестразы, санитарка. Чижээ: **Улуг эмчи чүве чугаалавастай берген. Оон-моон чугаа үнген хевирлиг, эмнелгениң ажылдакчылары бисти кээргээр турду.**

6. Эмнелге хеви, дериг-херексели-биле холбашкан терминнер: халат, эштиптер чуга пөс... Чижээ: **Халат тыппайн, эштиптер чуга пөс садып алгаш, авамның палатазынче кирип келдим.**

7. Эмнелгениң адырлары, интерьерге хамааржыр терминнер: клиника, терапия, палата, аарыг кижиге хүлээп алыр чер (өрээл). Чижээ: *Аарыг кижилер хүлээп алыр өрээлден авамны айтырарымга, 12 дугаар палатада чыттырып каан деп дыңнатты.*

Бо бөлүктээшкинни оон-даа ыңай кылып болур.

Аарыг авазын азыраар дээш, Алинаның эмнелге болгаш кырганнар азыраар бажыңның иштин чуур (техничкалаар) ажылы-биле холбашкан сөстөрни, бо бөлүккө утка талазы-биле дорт хамаарышпас-даа бол, база кирип болур: 1) тряпка тудары; 2) швабра тудары; 3) шала чууру; 4) ийи холу хавыргыже ажылдаары...; 5) хлорлуг сугдан холдары хорлай бээри... .

Бо кезээнде Алина авашкыларның амыдыралы бир талазынче аңдарлып, көңгүс өске талазындан чуруттуна бээри авторнуң база тывыңгыры, чуртталгага чүү-даа туруп кээп болурунга кижиге бүрүзүнүң белен болурун сагындырып, амыдыралга чүткүлдүг болурунга өөредип, белеткеп турары деп болур.

3. Авашкыларның Москвага амыдыралы-биле холбашкан лексика

А тоожунуң 3-кү кезээнде Алина авашкылар бир аңгы кылдыр көстүп келир. Полдун дузалааны-биле “Кызыл Крест” шугуму-биле авазын Лондонга эмнедир дээш, чоруур деп турда, авазы самолётка бергедей бээр. Ынчангаш авашкылар ынаар чорбайн, Москвага артып калыр. Алина боду Москвада “Реклама и бизнес” деп агентилелде ажылдавышаан, өөренип, түрөп, а авазы чоорту бут кырынга туруп сегий бээр... .

Авашкыларның Москвага амыдыралы-биле холбашкан дараазында терминнерни аңгылап болур:

1. Реклама бизнесси-биле холбашкан терминнер:

- 1) реклама агентствозу, дизайн, секретарь-референт...;
- 2) бизнес ажыдар, сайгарлыкчы дээш о.ө.

2. Ресторанга чемненилге-биле холбашкан терминнер:

- 1) Меню, официант, чем чагыдар...;
- 2) Ресторанга чиир чемнер аттары:
  - а) үзүнге алдынналып көстүп чыдар кызыл балыктан салат;

- б) далайга чоруур омардан мүн;
- в) хаарган каракатицалар;
- г) устрицалар;
- д) рулет кылдыр белеткээн индюк эъди дээш оон-даа өске.

“Леди Ди – Алина” деп тоожуда аъш-чемни азы арагадарыны белеткээрин, оларның шынарын болгаш үнезин тодазы-биле тайылбырлаан чүүлдерни хөйү-биле көрүп болур. Ынчангаш чамдык сөстөрниң азы чүвелерниң ажыглалы болгаш ужур-утказының дугайында элээн делгеренгей кылдыр чуруп көргүскен. Чижээ: Ат-сураглыг “Бардо” деп кызыл араганың ылгавыр демдектерин чуруп көргүскени:

- 1) *караңгы өңнүг виноградтан кылгаш, шыгжаары;*
- 2) *үр тургускан тудум, өртээ улуг болуру;*
- 3) *доозун ээремчик дузаа ышкаш шыпкан шилдиг болуру;*
- 4) *довурак-доозун тудуп чий бергижеге шыгжаттынганы шын деп бадыткап турары;*
- 5) *ону эъттен кылган чем чиир өйде ижерги.*

Мындыг хевирлиг тайылбырларны чүгле бо тоожудан эвес, а оон-даа өске чогаалдардан база хөйү-биле тып, сайгартып болур.

Кижиниң амыдыралдың агымының аайы-биле ийи аңгы байдалга алзып, ийи аңгы удурланышкак делегейге чурттай бээри-биле ооң кандыг-даа таварылгада кижиге кылдыр артып калыры чугула дээрзин угаадып көргүскен бо чогаалдың лексиказын моон-даа ыңай сайгарып болур.

Ынчангаш бистиң бо ажылывыстың бирги эгезинде Тываның чечен-мерген дылдыг чогаалчылары Кызыл-Эник Кудажы, Антон Күжүгет (Антон Үержаа) болгаш Галина Маспык-оолдуң чогаалдарының сөс курлавырын сайгарып көрдүвүс. Чогаалчы бүрүзүнүң талантызы ооң төрээн тыва дылының лексиказын чогаалдарыңга кайы хире чедингир, байлак кылдыр ажыглаанындан оларда овур-хевирниң каас-чаражы хамааржыр.

Бо эгеде сайгартынган чогаалдарны үлегер кылдыр көргүзүп турарывысты дегдеглевишаан, олардан-даа өске чогаалдарны сайгарып болурун айтып каар апаар.

II эге. Тыва чечен чогаалдың лексиктиг деңгелинин сайгарылгазы

2.1. Сөстөрнүн көжүргөн уткага ажыглаттына бээри

Кандыг-даа дылдың онзагай чаражы, бот-тускайлаңы, дылының өңгүр-каазы, сүүзүнү чечен чогаалга көстүп келир. А чечен чогаалды чечен сөстүң мастерлери, дылдың каастакчылары болгаш сиилбикчилери — чогаалчылар хевирлеп тургузуп турар. Чогаалчы бүрүзүнүң бот-тускайлаңы ооң дылында илереттинген, ынчангаш чүгле ооң чогаалының дылын дамчыштыр авторнуң бодап алган бодалының чажыдын ажыдып, тып ап болур.

Кандыг-бир чогаалдың идеялиг утказын, овор-хевирлиг бүдүн чүүл кылдыр хүлээп көөрдө, чогаалдың эстетиктиг таалал бээр, сагыш-сеткилди, мөзү-бүдүштү кижизидер, угаан-бодал сайзырадыр, чүректи болгаш медеделди хайныктырар талаларын үнелеп көөрү чугула.

Чогаалчы азы автор долгандыр турар чүүлдерден кижини бүрүзүнүң караанга белен-селен илдикпес (көзүлбес) хире чүүлдерни, шынарларны, им-демдектерни эскерип, тып алгаш, ону чогаалынга кирип каар. Көжүргөн уткада сөстөрнүн ажыглап бижээн шүлүктөрдө автор кандыг-бир көргүзөр дээн чүүлүн чиге, дорт адавайын, а ону элдээртип, бир чүүлдү ойзукыйзы кылдыр бижээн болганындан ооң утказы чараш, бир янзы, ханы болур.

Чечен чогаалдың бир онзагай талазы – ооң кол маадыры колдуунда бойдус болуп турарында. Бойдустун өскерлишкиннерин, шимчээшкиннерин диригжидип, ооң бүгүлө кылдыныын кижиниң аажы-чаңы, характеринге чоокшулады, харын-даа дөмей кылдыр чуруп көргүзөр болуп турар.

Чаңгыс чогаалдың сөзүглелиниң иштинче кирип турар абзацтар болгаш домактар колдуунда чаңгыс (ниити) темага болгаш кол бодалга чагырткан, утка болгаш грамматика талазы-биле харылзаалыг. Ооң кезектери композиция азы тургузуунун аайы-биле чаңгыс аай, аразында харылзаалыг.

Чечен чогаалга, ылаңгыя шүлүкке, көжүргөн утка чугула рольду ойнаар. Көжүргөн утканың илередип чорууру чүүлү херек кырында амыдыралда чок, ол утка чүгле чечен чогаалга,

эң ылангыя шүлүк чогаалынга, тургустунуп кээр. Шүлүкчү кижини бодунуң тургузуп алып дээн овор-хевирин өскелерге дөмейлештирбес, улам онзаландыраар дээш, амыдыралда болгаш бойдуста аңа дөмейлешкек, харылзашкак бир-ле чүүлден чажыт шыйыг, удазын азы илчирбени үндүрүп ап, сагыжынга чоокшулаштырып, харылзаштырып алып. Ынчангаш боттут амыдыралга каттышпас, дөмейлешпес чүүлдер чогаалчының бодап алганы бир-ле чажыт харылзаазының ачызында чоокшулажы бээр. Ооң түннелинде оларның аразынга авторнуң сагышта тургузуп алганы ниити удазын азы илчирбеден туттунган овор-хевир тургустунуп келир болгаш оон чогаалга эң чажыт бодал, элдээртиг автор кончуг тывынгыры-биле илереттине бээр. Ук элдээртигден көжүргөн утка тургустунар болгаш, ооң түннелинде тыптып азы тургустунуп келген овор-хевир бир янзы, онзагай болу бээр. Ынчан ук овор-хевирлер көжүрүүшкүнге таваржып азы метафориязацияга алзыпканы ол.

Чечен чогаалга дыка хөй таварылгаларда көжүргөн утка дириг чүвениң шынарларын, кылдыныгларын бойдуска, амы чок чүвелерге берип, диригжиткенинден тыптып келир.

Көжүргөн уткалыг сөстөр, СК азы одуруглар, чамдыкта бүдүн домактар азы строфалар амылыг бойдустуң (кижиниң азы дириг амытан) кылдыныын, хевир-дүрзүзүн, шынарын амы чок бойдусче (предметче азы кандыг-бир чүвеже) хамаарыштырганындан тыптыр. Чижээ: *Кудай-дээр кударан, ыглап туру.*

Чамдыкта амы чок бойдустуң кылдыныын, хевир-дүрзүзүн, шынарын... амылыг бойдуска (кижиге азы кандыг-бир дириг амытанга) бергенинден тыптыр. Чижээ: *Уруг көжээ дег дашталып калган.*

Тыва улустуң аас чогаалында, эң ылангыя тыва улустуң кожамыктарында азырал малдың, эң ылангыя аъттың маңы, даажы, дериг-херекселдери азы оларның даажы көжүргөн уткада сөстөр кылдыр ажыглаттынар. Ынчан олар чогаалга чажыт аян кирир болгаш хөй кезинде лириктиг маадырның ынак кижизин ойзуп, бедик стиль аянныг кылдыр билдинип келир. Дааш илередир сөстөр дараазында кожамыктарда аъттыг халдып чоруур эр кижини, кыс кижиниң эжин манагзынган сеткилин элдээртип турар. Чижээ:

*Эртен эрте дадыр-дадыр,
Ээр-Хавак дадыр-дадыр.
Эмдик-Ойнуң бажынайда
Эзер-чүгөн шыңгыр-шыңгыр.*

Тыва улустун аас чогаалында, эң ылаңгыя ыры, кожамыктарда лириктиг маадырны болгаш ооң аьдын оларның мага-бодунуң кезектерининиң аттарын дамчыштыр болганчок-ла илередир:

*Катай базар, иде базар
Каш-ла чоруу дески-лейин,
Каттыраңнаан, имиреңнээн
Кара караа менде-лейин.*

А кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын дамчыштыр тыва кожамыктарга кандыг-бир эмоцияга алзып турар субъектини элдээртип, лириктиг хөөннү улам күштелдире бээр. Чижээ:

*Бүлүртүңде сылдыс караа –
Бүлделчиңнээн карам караа.
Караңгыда сылдыс караа –
Каттыраңнаан карам караа.*

*Кадыг алгы ууштагылаан
Каш-ла адыр мээң салаам.
Хамык бакты дыңнагылаан
Какпайган-на мээң кулаам.*

Чамдык тодаргай чүвени көргүзөр сөстөр туугай кылдыр ажыглаттынып, а чамдыктары кижилер ышкаш эмоционалдыг байдалга алзыпкан, оларның амыдыралчы, ажыл-агыйжы хүлээлгелерин күүседип-даа турар. Чижээлээрге, Алексей Бегзин-оолдуң шүлүктеринде мал ажыл-агыйы-биле холбашкан профессионализм-сөстөр шүлүк терминнери азы поэтизмнер кылдыр ажыглаттынганындан тодаргай чүве аттары туугай уткалыг болу берген:

*Чергелештир кожуп, дискен **шүлүктерим челезинде** –
Сеткилимниң ыры-шоору, човуур-ызы сиңген чүве.
Хөлүнде-ле чааскаанзырап, уяраанда хөлчүң-карам
Хөңнүн чазап чорзун дээштиң, **хөнезинде дискен** чүве.*

*Шевер ачам бодалдарым хойбазын дээш, сомнап берген,
Челе дээгин шүлүктөрүм мончарында баглаан чүве.
Мончар бүрү боду тускай үннүг-хөөннүг,
Бодал-сагыш кажыктарын улай салып, шапшаан чүве.*

*Чогдур сарлык хылганындан ачам эшкен челезінде
Чоргаар, бардам шүлүктөрүм хыйыр-кылчаң көстүр чүве.*

*Агарлап каан хураганның чымчак чөөгүн дыдып тургаиш,
Авам эшкен челезінде уян ырым сиңген чүве.
Эки аът бооп өзүп келир кулунчактың челезінде
Эгей оглу, аксым сал деп шүлүүн шуудуп орар чүве.*

Ынчангаш бо шүлүктүн хүрээлелинге ук этнографизмнер, сөс каттыжыышкыннары чогаал терминнери кылдыр «хуула бергени» авторнуң тывыы, дылының чечен-мергени болур.

Шүлүк чогаалынга, ооң иштинде тыва шүлүк чогаалынга, кижилерниң амы-хуу азы аразында хамаарылгаларынга даянып турар болганда, оларның сагыш-сеткилиниң илерээшкени колдуунда бойдус болуушкуннарын дамчыштыр, оларга чоокшулатканындан элдээртиг аянныг кылдыр билдинип турар. Чечен сөзүглел иштинге чамдык сөстөр, домактарның уткалары калбарып, ооң илередип чорууру чүүлдеринге чаа уткалар немежип, улам ханы азы делгем уткалыг апаар. Ындыг чогаалды номчаан азы дыңнаан кижиниң эмоциязының улам хөрлээлеп, сеткилин хөлзедип кээри ында чуруттунган чүүлдүң бойдус-биле харылзаалы, кижиниң амыдыралынга бир-ле идигни, чалгынны берген ышкаш болу бээри.

Көжүргөн уткадан чечен чогаалга онзагай омур-хевир тургустунар. Ук омур-хевирни чуруп көргүскен автор азы чогаалчының чүгле бодунуң ажыглааны сөзү азы сөс каттыжыышкыны болу бээр. Ол дугайын билдингир дыл эртемдени В.В. Виноградовтуң “Лексикология и лексикография” деп ажылында демдеглээн: “И образ, возникающий на базе предметно-конкретного слова, при наличии опорного, прямого номинативного значения, обычно не стирается и не погасает...” [Виноградов 1977 : 168].

Көжүргөн уткада ажыглаттынган аттар азы кылыг сөстөрүниң херек кырында амыдыралга азы ниитилелге турбас

болгаш, ажыглаттынмас (көзүлбес) демдектерин, байдалдарын болгаш хүлээлгелерин чугаалап турар кижиниң сагыжынга харылзаштырып азы дөмейлештирип алганындан тургустунар. Ындыг арганы **метафора** [греч. *metaphora перенесение*] дээр. Орус-тыва словарьда *метафора* деп терминге дараазындан очулга азы тайылбырны берген: *сөстү доора уткага чеченчидип хереглээри*². Бо тайылбырда *чеченчидип* деп сөстү кончуг тода болгаш четче кылдыр очулдурганын демдеглеze чогуур.

Дылда уран-чечен // чурумалдыг аргаларга (троптар) кайы аргалар ёзулуг хамааржырын тодарадып албаан шаанда, оларны аңгылаары болдунмас. Баштай **метафора**, **метонимия** база **синекдоха** деп 3 арганың (троп) ылгалын сайгарып алыры чугула.

Дылда сөстөр, СК, домактарның метафора кылдыр ажыглаттынып, баштайгы утказындан хоорлуп чоруй баар дыл болуушкунну орус дылда *метафоризация* деп термин-биле дамчыдып турар, а тывалап *чечен көжүрүүшкүн* деп болгу дег.

«Литература и язык» деп энциклопедияда³ метафораның эң кол хевири кылдыр **диригжидилге** (олицетворение) аргазын көрүп турар. Диригжидилге дээрге амы чок бойдуска (дириг эвес) чүвеже азы предметче дириг (амылыг бойдус) чүвениң (амытанның) шынар, демдээн, янзы-бүрү байдалын азы кылдыныгларын көжүрүп, чурууру. Чижээ: Бо хөл ынчан *ырлап чыткан, а ам ыглап чыдар* (С.Сүрүң-оол “Ногаан ортулук”).

Бистиң бодалывыс-биле, **метафора** чогаалды ёзулуг чеченчидер арга болур, чүге дизе оларда көжүрген утка чугула черни ээлеп турар. А **метонимия**, **синекдоханың** дузазы-биле колдуунда доора уткага ажыглаттынган сөс каттыыжышкыннары, домактар тургустунар, чүге дизе оларда чогаалды чеченчидип, чугааны байлакшыдар хүлээлге ындыг көскү эвес. Олар бир чүвениң (азы демдек) өскезинге дөмейлешкек азы харылзашкак демдектер, шынарларын көргүзөр.

---

² Русско-тувинский словарь // Под ред. Д.А. Монгуша. – М.: Русский язык, 1980. – С. 253

³ Современная иллюстрированная энциклопедия. Литература и язык. – М.: Росмэн, 2007. – С. 296.

«Литература и язык» деп энциклопедияда ук терминниң орус дылда тодарадылгасын көрээлинер: **метонимия** [греч. **metonymia** переименование] – вид тропа; перенос названия с предмета на предмет на основе их объективной близости, логической связи⁴.

Ук тодарадылгага даянып алгаш, ол терминни мынчалдыр очулдуруп болур: **метонимия** – бир чүвениң адын өске чүвеже оларның боттуг (каракка көстүп, эскертинип турар) азы объективтиг харылзашкаанга даянып, көжүрер арга.

Тыва дылдың тайылбыр словарында⁵ *боттуг* деп сөстү «*херек кырында бар, тодаргай, ёзулуг*» деп очулдуруп турары метонимияның утказын кончуг тодазы-биле илередип турарын айтыр апаар. Метонимия чүвелерниң херек кырында бар харылзаазынга даянып турар болгаш колдуунда доора уткаларның тыптырынга жуур-дузалыг.

Метонимия дузазы-биле тургустунган доора уткалар ол сөстерниң баштайгы өзек уткалары-биле уткалыг харылзааларны тургуза бээр:

1) Бир чүвениң материалы – ол материалдан кылган чүве. Чижээ: **алдын сырга садып алып** (өзек утказы) – *Садыгда кандыг-даа алдыннарны садып турар (сырга деп сөстүң орнунга ажыглай бергени)*. Мында бир чүвениң материалының ады-биле ооң адын солуп ажыглай берген;

2) Сава болгаш ында куткан чем азы суксун. Чижээ: *Шайны аякта кудуп каан* (өзек утказы) – *Ийи аякты ижипкен*;

3) Кандыг-бир чогаалдың автору азы чогаалчы – ол авторнуң чогаалы. Чижээ: **К-Э. Кудажының романын номчуур** – *Кудажыны номчуур*;

4) Кылдыныг болгаш ооң объектиси. Чижээ: *Номнуң үндүрүлгезин дүргедедир* – *чуруктуг үндүрүлге*;

5) Кылдыныг болгаш ооң түңнели: *тудугнуң акшаландырыышкынын дарый хандырап* – *акшаландырыышкын эки түңнелдиг болган*;

---

⁴ Современная иллюстрированная энциклопедия. Литература и язык. – М.: Росмэн, 2007. – С. 540.

⁵ Тыва дылдың тайылбыр словары (Толковый словарь тувинского языка). Том 1. А-Й. // Под ред. Д.А. Монгуша. – Новосибирск: Наука, 2003. – С. – 295

б) Үнүш азы кат-чимистиг ыяш болгаш ооң чимизи азы кады (чемижи):

Хем эриинде чыжыргана эңдерик үнген – Чыжыргананы сүтке холааш, чиирге, чаагай.

7) Аң-мен, мал-маган... болгаш оларның кежи: **Дилгиниң** карактары дүне чырып турар – **Дилгим** уштуруп калган болду (мында: *дилги кежи бөрт* дээн уткалыг); **Норка** – *үнелиг кештиг улуг эвес аң* – **Норка** *садып турар улус* (Мында: норка кежинден даараан тон садып турар улустуң дугайында чугаалап турар);

8) Кижиниң азы дириг амытанның кайы-бир органы болгаш ол органның аарыы: *Эмчиге баарын шинчидер – Силерниң баарыңар бе азы хөрээңер бе?* (Мында: *баары азы хөрээ аарыг бе?* дээн уткалыг).

Ынчангаш **метонимия** дээрге бир чүвениң адын өске чүвеже оларның херек кырында бар харылзашкаанга даянып, көжүрер арга болза, а **синекдоха** – бүдүн азы бир улуг чүвени ооң кезииниң ады-биле адай бээри ийикпе, азы чаңгыс азы бүдүн эвес чүүлдү ооң бүдүн, долу ады-биле солуп адай бээри.

Синекдоха дугайында тайылбырларны база көрээлиңер.

Синекдоха [греч. *synekdoche* соотнесение, соотношение] – *вид метонимии, основанный на смежности с помощью которого целое явление обозначается через часть или множество – через единицу.* Оба типа синекдохы встречаются в стихотворении М. Лермонтова «Прощай, немытая Россия...». В строке *«И вы, мундиры голубые»*... «мундиры голубые» как часть заменяют целое – жандармов. А в строке *«От их всевидящего глаза»* упомянут один «глаз», но речь идёт о множестве глаз⁶.

Ынчангаш **синекдоха** дээрге бүдүн чүвени ооң кезииниң ады-биле азы чүвениң кезиин (чартык-чамдыын) ооң долу ады-биле адааны.

Синекдоха аргазынга ажыглаттына бээр харылзашкак аттарны дараазында бөлүктөргө чарып болур:

---

⁶ Современная иллюстрированная энциклопедия. Литература и язык. – М.: Росмэн, 2007. – С. 439.

1) кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарының кижилерни солуп, оларның орнунга ажыглаттына бээри. Чижээ: *Тайгадан куруг кээр болза, аалда чем эреп орап 5 аас бар болгай; Олег – бистиң класстың алдын бажы-дыр.*

2) Идик-хеп болгаш оларның кезектериниң аттары: **Ногаан тоннуң соонда оочурлап кагдым** (Ногаан тоннуг кижини солуп турар);

3) Кандыг-бир хөгжүм азы спорт херекселиниң (бир кижиниң кол чепсээ азы херексели) адының субъектини солуй бээри: **Бирги скрипка эң сураглыг аялгаларны бараалгаткан; Бирги ракетка ол маргылдаага албан киржир;**

4) Бир ховар үннүң эдилекчизи азы бир үнге ырлаар ыраажыны ооң ол үнү-биле солуй адай бээри: **Алдаржаан тенорну көрүкчүлөр катап-катап чалап турган.**

Синекдоха оон аңгыда хөй азы бөлүк, ниитилешкек уткалыг чүвени чаңгыс (чаңгыстың санында) чүве-биле солуй адаарына база ажыглаттынар. Чижээ: **Башкының домаан дыңнап чорааш, кижип болур. Амгы үениң студентизи бир янзы эвеспе. Көпеек карманыңга турза-ла, амыдырай бээр сен. Чазак ук программаны чуулдуг деп көргөн. Суд ол талазы-биле чүү деп шийттирлээнил?**

Синекдоха тыва үлегер домактар азы чечен сөстөргө хөйү-биле ажыглаттынар, оларда чүве хөйүнүң санының кожумактары-биле ажыглаттынмаан-даа болза, ук чагыг-сүмө, суртаал кижип бүрүзүңгө хамааржыр. Чижээ: **Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас; Ава барда, чылыг; ада барда, чырык; Даай көргөндө, чээн омак...** дээш оон-даа өске. Синекдоха база колдуунда доора уткаларның тургустунарына киржилгелиг, чүгө дизе ук арга сөстү чеченчитпейн турары-биле метонимияга чоок.

Ынчангаш сөстүн доора уткалары колдуунда **метонимия** болгаш **синекдоха аргаларының** дузазы-биле тургустунар. А көжүргөн утка **метафора** дузазы-биле тургустунар болгаш ында чеченчиткен аян колдап турар.

1.2. Чогаалда сөстөрнiң лексика-семантиктиг шөлүн тургузары

Кандыг-даа чогаалдың иштинче кирип турар сөстөр аразында утка талазы-биле харылзашкак: бирээзи өскезин тайылбырлап чоруур. Ынчангаш олар лексика-семантиктиг шөлдү (ЛСШ) тургузуп турар азы бир чогаалдың азы ооң бир эгезиниң (кезии, тому...) иштинче кирип турар сөстөр чаңгыс ЛСШ тургузар. Улуг эвес хемчээлдиг чогаал, чижээ, чаңгыс шүлүктүң составында (иштинде) кирип турар сөстөр эң кол өзек сөстү долгандыр ажыглаттынган болгаш ону улам тодарадып, тайылбырлап чоруур.

Меңги Ооржактың «Сеткил сөңү» деп шүлүүнгө⁷ даянып алгаш, көжүргөн утканың чогаалды кайы хире чеченчидип эккээрин сайгараалыңар. Ук чугаа кезектериниң кайылары дорт утказында, а кайылары көжүргөн уткада ажыглаттынганын оларны шүлүктен ушта бижип тура, сайгарып көөр бис.

Баштай аянныг кылдыр номчуулуңар:
*«Сагыш ышкаш чүве болза...» – дижири дег,
Салым-чаян чаңгыс хуузу бар-ла болза,
Чаглыг эъттиң бары-чогу хамаанчокка,
Чаагай дээн чогаалды-даа бижип болур...
Борбак бажым иштинге сөс быжып турда,
Бодалымның быдаазынче амдан кирип,
Тайга черниң согуназы деңнелгени
Тап-билээлеп, өйүн бодап бызап аар мен.
«Эпитетти хөлүн эрттир ажыглава,
Э-эх, оглум, дузу дап» – деп, ачам чагаан.
Аас чогаал эртинеги – рецептим ол,
Арыннарын ажыткаштың номчуп аар мен.
Метафора күжү-биле диригжидип,
Мээң бижээн шүлүүм белең бусталып тур.
Койгун эди дүлүп тургаи, хайындырдым –
Хонук-даа бол, сеткилдерни идээлетсин.*

1. Шүлүкте ажыглаттынган өзек азы дүлгүүр сөстөрнi чугаа кезектериниң айы-биле бөлүктөп алып бис:

---

⁷ Меңги Ооржактың «Сеткил сөңү» деп шүлүү 2013 чылдың апрель 6-да үнгөн 41 дугаарлыг «Шын» солунунда парлаттынган.

1.1. **Чүве аттары:** Аьш-чем болгаш ооң-биле холбашкан сөстөр, СК дорт утказында: 1) *эът, чаглыг эът, койгун эъди*; 2) бир продуктудан кылган чем аттары: *быдаа*, 3) чемге холуур бүдүмелдер аттары: *согуна, тайга черниң согуназы, дус; рецепт*;

1.2. Ук аттарның көжүргөн уткада ажыглаттынганы: *рецептиси – аас чогаал эртинези; тайга черниң согуназы – деңнелге, дус – эпитет.*

1.3. **Демдек аттары, причастие хевири:** Көжүрүүшкүн түңнелинде тургустунуп келир харылзаалар: *чаагай быдаа – чаагай чогаал (шүлүк).*

1.4. **Кылыг сөстери:** чемни белеткеп кылыры болгаш ооң түңнелин илередир кылыг сөстери: *хайындырар, дүлер, быжар, бызаар, амдан киирер... .*

1.5. **Наречие, деепричастие хевиринде кылыг сөстери** азы доора падежтерде **чүве аттары:** *тап-билээлеп, өйүн бодап (бызаар)...; быдаазынче бызап аар...;*

1.6. Көжүрүүшкүн түңнелинде тургустунуп келир харылзаалар, оларның уткалыг харылзааларын тайылбырладыры:

борбак бажым иштинге сөс быжып тур – ;

бодалымның быдаазынче амдан киирип – ... ;

тайга черниң согуназы деңнелгени бызап аар – ... ;

метафора күжү-биле бижээн шүлүүм бусталып тур – ... .

Чогаалда кайы-бир сөс азы СК-ның утказы кайы хире делгемчип азы бодунуң ЛСБ-ден өске бөлүккө хамааржы берген чылдагаанын тодарадыр азы көжүрүүшкүнгө канчалдыр алзыпканын айтыр.

1.7. Түңнели: *Койгун эъди дүлүп тургаиш, хайындырдым;*

Хонук-даа бол, сеткилдерни идээлетсин – ёзулуг уран-чечен чогаалдың номчукчуга кайы хире дээштиг болурун ук чогаалды сайгарган соонда, уруглар угаадып биле бээр. Ынчангаш чогаалдың темазын, идеязын тодарадыр: ханы уткалыг, уран-чечен чогаалды бижиириниң дугайында теманы аьш-чем терминнерин дамчыштыр элдээрти көргүскени ооң идеязының илерээшкини деп болур. “Сеткил сөңү” деп шүлүктүң адын түңнелинде сайгарып болур: **сөң** – белек деп сөстүң бедик стильде көжүргөн утказы: бир хүндүлүг аалчыга тудуп сунар белек.

Бо шүлүктүн *кол темазы азы утказы*: сагыш-сеткилге дээптер чараш чогаал – номчукчуга ёзулуг белек (эмоционалдыг дээштиг). А кол идеязы – авторнуң чурумалдыг аргаларны кайы хире чедингир ажыглаанындан чараш, чечен дылдыг чогаал бижиттинер...

Чем терминнериниң чогаал терминнери болуп, көже бээринге дараазында таблицаны ажыглап болур:

<p>Аьш-чем белеккээри-биле холбашкан лексика (дорт утказы)</p>	<p>Чогаал бижиири-биле холбашкан лексика болу бээри (көжүргөн утказы)</p>
<p>Өзек сөс: <i>быдаа – чаагай быдаа (чем)</i></p>	<p>Чаагай дээн чогаал: <i>шүлүк</i></p>
<p>Чемни (быдааны) белеккеп эгелээри: 1) Эът азы кандыг-бир холуур чүүл быжып турар; 2) Амдан киирер согуна холуур // тап-билээлеп, өйүн бодап бызап аар = тайга черниң согуназы (чүге ыяап-ла ол согуна болурул?)</p>	<p>Борбак бажым иштинге сөс <i>быжып турда</i>, <i>Бодалымның быдаазынче амдан киирип</i>, Тайга черниң согуназы = <i>деңнелгени</i> Тап-билээлеп, өйүн бодап бызап аар мен.</p>
<p>3) Дузап аары: дузу дап = хөлүн эрттир ажыглавас – ажый бээр,</p>	<p>Эпитетти ажыглаары, ынчалза-даа эмин эрттир хөй эпитет немевес – утказы билдинмейн баар; эх, оглум, дузу дап – деп, ачам чагаан.</p>
<p>4) Рецептини ашкаш, чүнү немээрин көөр: тыва чоннуң чем кылыр чаңчылынга даянып, хайындырып аары</p>	<p>ТУАЧ-га даянып, дөзевилеп алгаш, чеченчидери</p>
<p>5) Койгун эьди дүлүп хайындырган чаагай быдаа белек:</p>	<p>Метафора күжү-биле диригжидип, Мээң бижээн шүлүм белек бусталып тур. Койгун эьди дүлүп тургаш, хайындырдым – Хонук-даа бол, сеткилдерни идээлетсин.</p>

6) Түннели: быдаа бусталып тур	Чогаал чараш, чечен кылдыр бижиттинген
7) Сеткилдерни идээлетсин	Номчукчулар сонуургап, сеткил-сагыжы өөрүп турзун дээн күзээшкин

Бо шүлүкке даянып, ооң лексика-семантиктиг шөлүн (ЛСШ) тургузуп болур. Чижээ:

Дорт утказында Көжүргөн утказында:

Шөлдүн эң кол өзээ азы ядрозу;

Быдаа; чаагай быдаа > **чогаал (шүлүк);** шыырак, чараш чогаал

микрופоле

Ону кылырда рецептини номчуур > улустуң аас чогаалынга даянып бижири;

Андан кириер холуксаалар немээри: > уран-чечен аргаларны өйлеп немээри:

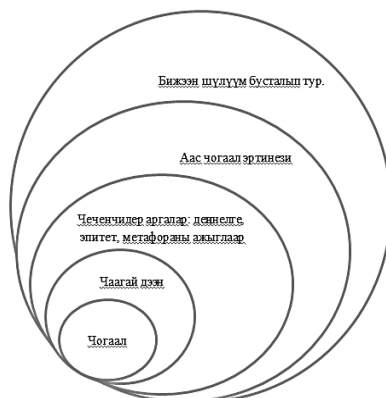
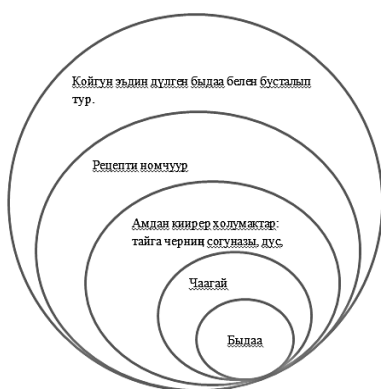
Тайга черниц согуназы, (дап) дусту > деннелге, эпитет, метафораны... немээри;

Периферия азы кыдыкы шөл:

Койгун эьттиг быдаа бусталып тур > ховар, чараш чогаалдың бижиттингени

Ону улус мага ханып, идээледир ижери > оон сеткил ханып, магадал алыры.

Ук шөлдөрниц чижек чуруктары:

Бо шөлдүн девискээрин оон-даа улаштырып болур... .

Проза чогаалдарына (кезектер, эгелер азы томнар аайы-биле, чок болза темалар аайы-биле) база мындыг хевирлиг ЛСШ тургузуп болур. Чижээ: Кызыл-Эник Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп тетралогиязының адындан, томнарының аттарындан тура ында болуушкуннарны, оларның тема, идеязын ажыдарына мындыг шөлдү база кылдырып болур. Эң ылаңгыя кызыл томда *кызыл* деп сөстүң көжүргөн уткалары-биле база солун ажылдарны кылдырып болур. Ук сөстүң ол романда ажыглаттырган уткаларына ЛСШ тургузуп болур. Ону тургузарда, ф.э.к. Ш.Ю. Күжүгеттиң ук чогаалдың кызыл томунда үе чурумалында *кызыл* деп демдек адының ажыглалының дугайында сайгарылгазын көрээлиңер:

«Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның кызыл томунда «кызыл» деп сөстүң уткаларын аңгы-аңгы кылдыр чуруп көргүскен. Романның бирги томунда *кара* деп уткалыг сөстөр деп хөйү-биле таваржып турар, а ийиги томда ук өңге удурланышкак уткалыг *кызыл* деп өң-биле холбашкан чүүлдер хөй бооп турар. «Кызыл» деп сөстүң чогаалда ажыглалын көрээлиңер:

1) *кызыл том* – тыва чоннуң революция үезинде амыдыралы, кызылдар биле актарның аразында демисели-биле холбашкан болуушкуннарны тоожуп турар томнуң ады;

2) *кызыл үер* – чуртка революцияның эгелээни;

3) *кызыл хаяа* – революцияның эгелээрин хаяага дөмейлээни;

4) *кызыл чалбыыш* («**Кызыл чалбыыш Барык унун шыва берген турган**») – Барык унунга удавас кел чыдар революцияны илереткени;

Ыдыктыг Бай-Даг баары кай сен дээш, Маңгыр чейзең аьдының сыр кара маңы-биле ыгыйтып бар чорааш, хая көрнүп кээрге, ооң күзээни дег кызыл чалбыыш ам-на караңгы дээрни баганалап үнүп чыткан. – каржы-хажагай феодалдарның буруузу-биле хостуг чурттаксаан чоннуң демиселче көдүрлүп үнгени;

5) *Кызыл шеригниң улам күштелип бар чорууру: Тур чазактың комиссары Турчаниновтуң сураа-биле хожадыр тынып*

алза-даа, Домогацкихтерниң бажының кырында кызыл чаңнык астына берген турган.

Ынчангаш романның ийиги томунда «кызыл» деп сөс революция, Кызыл Шеригниң Тывага келгени-биле холбашкан бооп турар. Лексика-семантиктиг шөлдү ук сөстүң чогаалда уткаларынга таарыштыр тургузуп болур. Ол уткаларның кайызы ооң ядрозу апаары... дээш о.ө.

Чогаалдың уран-чечен апаарынга ооң лексиказы азы лексиктиг курлавыры чугула рольду ойнаар. Ында кирип турар сөстөрниң уткаларының долгандыр турар сөстер, СК, домактарның, чамдыкта абзацтарның база эгелерниң аразында хамааржылгазындан болгаш оларның хүрээлелиниң кайы хире делгемчип олурарындан чогаалдың байлак-чаражы илереп келир. Ооң-биле чергелештир чогаалчының уран талантызы, чечен-мергени көстү бээр. Ынчангаш чогаал дылын сайгарарынга эң чугула чүүл ооң лексиказы болур, эң ылаңгыя көжүргөн уткада сөстөрниң ажыглалындан ында кирип турар овор-хевирлер, чурумалдар кайы хире чедимчелиг, чараш болуп турары кол хамааржыр.

1.3. Чугаа кезектериниң көжүргөн уткага ажыглаттына бээри

Чүве аттарының көжүргөн уткалары

Чамдык чогаалдарның аттарында безин ындыг көжүргөн утка тодазы-биле көстүп кээр. Чижээ: Антон Үержааның «Саарыг ыры» деп хып дээн аныяк шаанда бижээни шүлүктер чыындызының адында безин ооң ынакшылы, чуртталгазы, аныяк назыны илереттинип келир. Ынчангаш бедик черден шураалыктап бадып чыдар *саарыг* деп сөстүң артында чалыы, дөспөс назынны элдээртип, көжүрүп турар. *А ыры* деп сөске *шүлүк* деп сөс дүгжүп, тааржып турар. Ынчангаш *саарыг ыры* дээрге сагыш-сеткилден, чалыы чүректен төрүттүнгөн, саарлып, төктүп бадып турар шүлүк одуругларын элдээрткени болур. Ол шүлүктер салым-чаяанныг шүлүкчүнүң талантызындан чайгаар бижиттинген деп болур.

Кандыг-даа чогаалды чугаа кезектери тургузуп, ооң каас-чараш ханалары база дээвири болу бээр. Олар чокта, кандыг-

даа оран-сава тургустунмас. А чогаалдың тывызык долган оран-савазының эң кол баганазы – *чүве аттары*. Олар чогаалга өзек

1. Символ уткалыг ажыглатгына бээри:

Символ деп сөстүң лексиктиг утказының орус дылда тайылбырын көрээлинер: 1. *То, что служит условным вещественным знаком какой-нибудь идеи, представления о чём-нибудь*⁸. Ынчангаш сөс кандыг-бир болуушкуннуң, билигнин, бодалдың (идея) чижеглеп, дөмейлээн демдээ болу берип, оларны канчалдыр демдеглеп, айтырын көргүзө бээр болза, ол символ уткалыг апаар.

Тыва чогаалга, эң ылаңгыя шүлүк чогаалынга, символдар эң хөй таваржыр болгаш чүвени (предметти) айтыр утказын чидирипкеш, символ уткалыг кылдыр ажыглатгына бээр. Ук уткага ажыглатгынар чүве аттарын дараазында бөлүктерге чарып болур:

1) *Эдилел, чепсек-херексел илередир чүве аттарының кижиниң ыдыктыг эдилели азы сагызыны азы күш кишпер дузазы, деткимчези дээн уткалыг апаары:*

*Чижээ: Даянгышты чонум бээрге,
Кадыр дагга тайбас болдум (С.Куулар).*

Бо шүлүкте *даянгыш* деп сөс “*чоннуң деткимчези*” дээн уткалыг апарган;

*Авамайның эрегези
сылдыстар бооп,
Сылдыстар бооп чырып туру... (Р.Лудуп).*

Ук чижекте *эреге* деп сөс *камгалал* дээн уткалыг апарган.

*Демир-үжүүм хүүрек кылгаи,
Деримни төп, демим каттым. (С.Куулар)*

Бо чижекте лириктиг маадыр журналист кижиниң ажылынче кире бергенин *демир-үжүк* деп символ дамчыштыр чуруп көргүскен.

...Сактыышкыным чадаганы ырлап үнер. (М.Кужугет).

Чадаган деп хөй янзы чараш үннүг хөгжүм херексели лириктиг маадырның чашкы шаанче эргилген эң чараш сеткил илерээшкинин дамчыда берген.

---

⁸ Русский семантический словарь // Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Азбуковник, 2000. – С. 397.

2) *Бажың, өг иштиниң кезектериниң аттарының символ болу бээри:*

Эдуард Мижиттиң «Өг» деп лирик-философтуг шүлүглелинде өгнүң шупту кезектериниң аттары тус-тузунда символ болуп турар. Чижээ: *Эргин (порог)* – дорт утказы: эжик болгаш шала аразында чарыкты дуглап турар доора ыяш; а ук чогаалда символ утказы: кижиниң амыдыралынга албан эртер, артаар ужурлуг чүүлү.

Эжик деп сөстүң көжүргөн утказы: кижичырык чер кырынга чаяттынып, бодарап келгеш-ле ол бир-ле дугаарында чаа оран, өртемчейиниң эжиин ажып кирери болур, *эжик* дээрге, чаа-чаа ажыдышышкыннар дээн утканы ук шүлүглелде илереткен. Ында өгнүң шупту кезектерин көжүргөн уткада ажыглап турар... .

3) *Өг азы бажың иштиниң (мебель) эдилелдери база символ утканы илереди бээр:*

Салымымның кавайын сен

Чаңгыс-ла сен чайган чор сен (М.Кужугет).

Бичии кижини удудуп, чайгаарынга эптештир кылган бажың эдилелиниң (субъектиниң) эки эмоциязының бадыткалы болуп, сагыш-сеткилдиң алзыптары кандыг-бир байдалын илереди бээр болгаш лириктиг маадырны *хей аът кирип, деткип чорууру* дээн уткалыг символ кылдыр ажыглаттынган.

Ол-ла сөстү Сарыг-оол Кууларның “Өңнүүмге чагаа” деп шүлүүнде база ажыглаан:

Дажыг хем дег хайым иштиң

Кавайында өзүп ор мен (С.Куулар)

Тыва чогаалда ук сөс персонажтың сагыш-сеткилиниң илерээшкиннерин дамчыдар *ынакшыл, аас-кежик, кежик-чол* дээн чижектиг бөлүк сөстөр-биле болганчок ажыглаттына бээр. Чижээ: *ынакшылдың кавайы, найыралдың кавайы, аас-кежиктиң кавайы* дээш о.ө.

Артык Ховалыгның чамдык шүлүктеринде өг иштиниң дерилгезин илередир сөстөр бойдус чурумалының чараш-каазын илередип турар. Ук чижектерде ол символ уткалыг кылдыр ажыглаттынмайн турар. Чижээ:

Черим шуглаа, дээрим олбуу, чоргаар булут. (А.Ховалыг)

Февральдың кылын шуглаа

Беримчелиг болур дээрзи... (А.Ховалыг)

4) Лириктиг маадырның кандыг-бир бөлүк азы эвилелче бактаап кирериниң демдээ азы символу болу бээри. Чижээ:

Чогаалчылар кокпазынче

Чортуп кирер орук дилеп... (С.Куулар)

2. Лириктиг маадырның эң бедик, эң күштүг сеткил-сагыжын (эмоция) илереди бээри:

Ук эмоцияның угланган объектилери колдуунда лириктиг маадырның өскөн-төрөөн черинде чер азы суг, тайга-таңдызы азы даглары... бооп болур:

Белектерин, күчү-күжүн хүлээп алган

Беш-Хемниң белдири – мээң *Ыдыкшылым* (А.Ховалыг)

Кыс кижиниң *сүлдези-ле* Сугда дээрин

Кырган өгбем сагылгазы чагып турар.

Ак-ла кадаан диске оруп, өргүп тейлээр,

Ава хемим – *Авыралым, аккан Чырыым* (А.Ховалыг)

Ынчангаш чамдык чүве аттары чечен чогаал иштинге символ кылдыр ажыглаттына бергеш, персонажтың азы лириктиг маадырның амыдыралының оруунга эргежок чугула сагызынның ыдыктыг эт азы эдилел уткалыг апаар ийикпе, азы ооң сеткил-сагыжының бир-ле онзагай илерээшкини болу бээр.

3. Логиктиг субъектини (кылдыныгының боттандырыкчызы) көргүзе бээри:

Бо утканы колдуунда кижиниң мага-бодунуң кезектери утказын илередир тодаргай чүве аттары илереди бээр болгаш баштайгы утказын чидирипкеш, логиктиг субъектини көргүзе бээр болгаш синекдоха аргазы тургузар:

Мөге эрлер чарын ажыр сиген октаар,

Мөчөк-мөчөк шыңганнары чаржы бээрлер (С.Куулар)

Хүнге каткан хүрерген ишчи холдар

Хүннү бадыр огородка арык эжер

Ооргазын хөндүрбейн турупса-даа,

Олут-чыдын билир хуу чок кадай болгай.

Секпилдерлиг мээң арным шак ол холдар

Чеже катан эргеледиң суйбаваан дээр.

Чаагымда адыжының дегген чери

Чашкы шаамдан изиг шонуун салбайн чору (А.Даржай).

Ийи чүрек дыңгылдайлап ырлажы бээр (С.Куулар)

Бо таварылгада ук чүве аттары персонификацияга таварышкан деп болур.

Чепсек, херексел илередир чүве аттары логиктиг субъектини солуй берип, көжүргөн уткага ажыглаттына бээр тыва поэзияга бо-ла таваржыр. Чижээ: Юрий Кюнзегештин “Сиген шөлүндө” деп шүлүүндө:

*Шынаа дургаар кадыыр эшитип,
Сыртык салып, ширтек сырып... ;
Хадың сыптыг богаа кадыыр
чайыннаары улам дендээн.*

Ол-ла шүлүктө бойдус объектизи (ай) база кылдыныгнын боттандырыкчызын илередип турар:

*Эзтпек ай уулза чуруп,
Элче улам дөгүп орган.*

4. Лириктиг маадырның бойдуска хамаарылгалыг, ооң-биле чоок харылзаалыын илереди бээри.

Ук уткага колдуунда төрөл-дөргүл, салгалдар аразында харылзаалар база эр, кыс ылгалды илередир чүве аттары ажыглаттына бээр. Чижээ:

*Кызыңар мен шайым чажып, чалбарыдым,
Кызыл-Тайгам! Бора-Тайгам! Өршээ! Өршээ!*

(А.Ховалыг)

Ээлгир сыптар будуктары сагларлар.

Даңгына час думаалайын ажып октаар.(А. Ховалыг)

Черим каазын көрүнчүктээн *Чедер хөлүм – хуулгаазын кыс.* (А. Ховалыг)

5. Агаар-бойдус азы климаттың байдалын илереди бээри:

Бо уткага колдуунда кижиниң мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын азы эмоциязын илередир чүве аттары ажыглаттынар:

Кыштың чаңын шагда билир

Кырганнарым сактыр чүве. (А. Ховалыг)

Меңилерниң каткызындан чажы төктүр,

Мөңгүннелген хемнер болуп, агып бадар...(А. Ховалыг)

6. Бойдуста ыгыт-даашты илереди бээри:

Ук утканы колдуунда мергежил азы кандыг-бир чүвеге сундулуун илередир чүве аттары ажыглаттына бээр:

Шаагайндыр аккан сугнуң

*БҮрүн дыңнап, сеткил өөрүп, .
Айлаң-кушкаш
Онза ырын бадырыптар. (А. Үержаа)
Авам-биле дөмей ырлыг
Ак-Хемим – ыраажы хем. (А. Ховалыг)
Саарыңның төнмөс ыры дүне-хүндүс
Сагымга уйгу-чыдын көргүспөс-тир. (Э. Мижит)*

Ынчангаш тыва авторларның шүлүктеринде чүве аттары көжүргөн уткада, эң ылаңгыя символ уткалыг кылдыр нептереңгейи-биле ажыглаттынып турар. Дыка хөй туугай уткалыг чүве аттарын бойдустан болуушкуннарынче көжүрүп, кижиниң эмоциязынче чоокшулаштырып, дөмейлеп турар. Ынчангаш диригжидилиге аргазы эң хөй таваржып турар.

Кылыг сөстериңиң көжүргөн уткага ажыггалы

Тыва чогаалда, эң ылаңгыя шүлүк чогаалында кылыг сөстери көжүргөн уткага нептереңгейи-биле ажыглаттынып турар. Ук сөстериңиң илередип турар кылдыныгылары колдуунда метафораның бир нептереңгей хевири диригжидилгениң байлаанбадыткап турар. Тыва чогаалчылар ук органы кандыг-ла бир каракка көзүлбөс чүүлдерни номчукчуга чедирер дээш, амы чок бойдустан байдалын кижини бодунга дөмейлеп турарындан тыптып турар.

Тыва чогаалчыларның шүлүктеринде кылыг сөстери эң хөйү-биле көжүргөн уткада ажыглаттынган. Кижиниң кылдыныын бойдустан болуушкуннарынче көжүрүп, лириктиг маадырның эмоционалдыг байдалын илередип, диригжидилге аргазын ажыглап турар. Чамдык шүлүктерде чангыс строфа иштинде безин 2-3 аңгы көжүргөн утканы ажыглай бээри авторларның дылының уран-чеченин, байлаан бадыткап турар. Ол көжүргөн уткада кылыг сөстериңиң дараазында бөлүктерин аңгылап турар бис:

1. Кижиниң кылдыныын бойдустан янзы-бүрү кылдыныг, шимчээшкиннерже көжүргени

Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралы шаг-шаандан бээр-ле бойдус-биле сырый холбаалыг туруп келген. Бойдустан болуушкуннары кижиге дорт салдарлыг болганындан чүгле тыва чогаалга эвес, өске-даа чогаалдарга бойдустан

болуушкуннарын кижиге-биле чергелештир бижиир ужуру-даа ында болур. Тыва авторларның шүлүктеринде бойдустун байдалын кижилерниң кылдыныынга дөмейлеп көжүрген сөстөрни дараазында бөлүктерге чарган бис:

1) Кижиниң уран чүүл-биле холбашкан кылдыныгларын бойдусче көжүрүп турары:

Сериин салгын самнавышаан,

Сепчигешти суйбагылап,

Хээленчек чалгыгларны

Хемниң суунга чуруп туру. (А.Ховалыг)

Бо шүлүкте ынак кижизин сактып, ооң-биле кады чоруур кылдыр сагыштап, бодап турар үезинде лириктиг маадырга бойдус чурумалының онзагай байдалдыг болуп турарын илереткен. Кижиниң самнаар (танцылаар) дээн кылдыныын бойдустун болуушкуну салгының хадып келгеш, хемниң суун бырланнады бээринге дөмейлээни онзагай.

Ол-ла авторнун «А сен база бойдус ышкаш...» деп шүлүүнде ынак эжи-биле кады чорда, бойдустун база олар-биле деңге ойнап-хөглеп турар ышкаш кылдыр сагындырып турарын дамчыткан:

Холдарывыс туттунчупкаш, бөөлдендир

Кожазарга танцылап тургулаар бис.

Хүннүң чырыы даглар-биле база ынчаар

Хүлүрежип, самнап-ойнап турдулар чоп. (А.Ховалыг)

«Ховар тывыш» деп шүлүүнде лириктиг маадырның ынак эжинге дужа бергеш, ооң-биле үргүлчү кады туруксаан сеткилин база-ла бойдус чурумалын дамчыштыр көргүскен.

Оранымның онза-чараиш шырай-арнын

Кезип чорааш, кайгап-харап көрүксээр мен.

Хемнер, сыннар океаннар ажыр ушкаш,

Ортунумнун ийи холун тудуксаар мен.

Хөрек долган хайнып чоруур бодалымны

Көскү черге шилбип, бижип чуруксаар мен. (А.Ховалыг)

Уран чүүлдүн кайы-бир хевиринге хамааржы бээр тодаргай кылдыныгларны лириктиг маадырның ынакшый берген байдалында долгандыр турар бойдустун ооң сагыш-сеткили-биле дөмейлежи бергенинге туугай уткалыг сөстөрни ажыглап турар.

2) Кижилерниң аразында харылзаазын илередир кылдыныгларын бойдусче көжүрүп турары

Кижилерниң амыдыралындан алдынган харылзааларны бойдусче көжүрүп турары-биле онзагай овор-хевир, хамаарылга илереттинип келир. Чижээ: Артык Ховалыгның «Билээм туткан ышкаш болду» деп шүлүүнде автор лириктиг маадырның ынак эжин сагынган сеткилин бойдус-биле чүүлдештирбишаан, сагыштап, даап бодап турар байдалын бойдусче көжүрүп турар. Кижиниң кылдыныын сырынга дөмейлеп, сырын биле саарыгны ынакшаан аныяктар дег көрүп, оларның аразында харылзаазын көргүзүп, деңнеп турар:

Шулурашкан агымнардан

Чугаа ээреп, эргеленип,

Чассыг сырын камныы-биле

Саарыгны кужактапты. («А.Ховалыг)

Чааскаанзыраан

Сагыш-чүрээм кээргээн дег,

Айның чырыы

Арным сыйбап часкара-дыр. (Р.Лудуп)

3) Кижиниң бир чүвени холу-биле кылып бүдүрери кылдыныын бойдусче азы кижиниң иштики сагыш-сеткилин илередирде көжүрери:

Хөөкүй авам күскээр кыжын удуй берген.

Хөртүннүг чер ону мөңгө шуглап алган.

Хөртүү-биле чылыглаар дээш кыш-даа дүшкөн. (Р.Лудуп)

4) Кижиниң эмоционалдыг байдалын бойдуста кылдыныгларже көжүргени:

«Меңги ажыр сеңээ чедир» деп шүлүүнде Артык Ховалыг кижиниң эмоционалдыг байдалын илередир кылыг сөстөрүн бойдус-биле холбап, лириктиг маадырның ынакшылын бир янзы илередип турар:

Чалбыыш болган

Саргып-сактаан ынак чүрек

Самагалдай

Сарыг чечээ болуп хуулар.

Дамырак суг

Чайынналган оттуг караң

Даңгаар меңээ

Сагындырып келгилээр-дир. (А.Ховалыг)

«Черим болам» деп шүлүүндө Артык Ховалыг ынакшаан лириктиг маадырның бойдушта бүгү-ле чүүлдерни, бойдуштуң кылдыныгларын бодунче көжүрүп алыксаан сеткилин илередип, ынакшылының эң күштүг демдээн илередип турар:

Черим болам –

Дамырак бооп хуула берейн.

Сеңээ сиңип,

Дамырлар бооп, адырылбаайн.

Хүнүм болам –

Чечек болуп, сенче чүткүп.

Күжүр бодүм

Сеткилимни ажыдайн. (А.Ховалыг)

5) Чугаа илередир кылдыныгларны бойдушта ыгт-даашче көжүрүп турары

Кижиниң чугаа чорудулгазы-биле холбашкан ынакшыл лирикасында хөйү-биле ажыглаттынып турар. Олар колдуунда кижилерни кижилерни сымыраныр, хүлүрежир, сөглээр дээн чугаа илередир кылдыныгларын бойдушта ыыш-даашче көжүрүп турар.

Даглар ажыр чеде берген дыңнадыгга

Дарый харыы ужуп келгеш, сымыраныр... (А.Ховалыг)

Бо бөлүктээшкинни оон-даа ыңай кылып болур.

Тыва авторларның ынакшыл лирикасында бижиттинген шүлүктеринде көжүргөн уткалыг сөстөрнүң хөй таварышканы оларның дылының онзагайын, чаражын көргүскен. Көжүргөн уткалыг сөстөрни бойдус биле кижиниң кылдыныг, шынарын деңнеп көргүзерде азы кижиниң кылдыныын, шынарын бойдушка бергенинден, бойдуштуң шынарын, кылдыныын кижиге бергенинден тыптып турар.

Чамдык авторларның чогаалдарында сөстөрнүң ажыглалы өскелерге дөмейлешпес, боттарының тып алганы уткага ажыглаттынанан оларны дылдың идепкейлиг словарь курлавырынче кирбейн, словарьларда демдеглеттинмээн болуп турар. Ындыг сөстөрни окказионалдыг сөстөр дээр болгаш оларны ажыглаан авторнуң дылының бот-тускайлаңын азы онзагайын илереди бээр.

2.2. Сөстөрнiң уткалыг харылзааларының чогаалга ажыглалы

Чечен чогаалга, ылаңгыя шүлүк чогаалынга, оон аңгыда сөстөрнiң аразында уткалыг харылзаазы база чугула болур. Ол харылзааларны тургузарынга синонимнер болгаш антонимнер база улуг ужур-дузалыг.

Синонимнернiң ужур-дузасы

Амгы тыва литературлуг дылдың составынче кирип турар сөстөрдөн бижилгези, адалгазы аңгы-даа болза, утка талазы-биле бот-бодунга чоокшулашкак азы дөмейлешкек (дөмей) сөстөр синонимниг одуруг тургузар. Ынчангаш синонимниг одуруг тургузар сөстөр амгы тыва литературлуг дылга дүгжүп турар болгаш бүгү чоннуң ажыглалында бар турар ужурлуг. Амгы үеде делгеренгейи-биле ажыглаттынмайн турар эргижирээн сөстөр, диалектизмнер болгаш жаргонизмнерни база ажыл-агыйның кайы-бир адырынга хамааржыр кызыы ажыглалдың профессионализм, термин сөстөрни амгы дылдың сөстөринге синонимнер кылдыр хүлээп көрбес. Ындыг-даа болза чогаалдың персонажтары тыва дылдың кайы-бир диалектизиниң эдилекчилери болуп, ында болуушкуннар оларның чурттап турар девискээринде болуп турар болза, диалектизмнерниң ажыглалы эргежок чугула апаар болганындан автор оларны киирбишаан, литературлуг дылда ол сөстөрнiң синонимнерин кандыг-бир арга-биле киирер апаар.

Чамдык авторларның литературлуг дылда бар бир сөске утказын дөмейлештир тып ап, делгемчидир ажыглааны сөстөри туруп болур, ону чүгле *авторнуң бодунуң синоним сөзү* кылдыр ап болур. Лириктиг маадырның, персонажтың омур-хевирин улам чараш кылдыр көргүзөр дээш, өске авторларның тыппааны сөстөрни, быжыг катгыжышкыннарны синонимниг одуругже киирпкенинден лириктиг маадырның сеткил-хөөнү улам ханы илереттинип, авторнуң дылының кымга-даа дөмейлешпес чүүлү тодарап кээр. Ындыг синонимнер литературлуг-даа дылда, аас чугаада-даа ажыглаттынмас, чүгле чогаалда, ылаңгыя поэзияда, азы, өскээр чугаалаарга, чүгле кайы-бир чогаалчының дылында кирип турар, ооң бодунуң тыпканы синоними болур. Ындыг сөстөрни *поэтиктиг синоним* деп адап болур болгаш олар тайылбыр-даа, синонимнер-даа словарьларында таварышпайн

турар. Олар чогаалга уран-чечен аян, онзагай хөөн кирип, поэктиг сеткил-хөөннү илередип турар. Шүлүктүн тургузуунуң аайы-биле олар лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң хайныгышкынының угланган адресадының овор-хевири улам чараш, аянынг, кымга-даа дөмейлешпес кылдыр көргүзеринге, ол сеткил-хөөннүң улам күштелип орарын, күштүүн, бердингенин илередирде уjur-дузалыг болур. Ынчангаш авторлар чаңгыс ол-ла чүвени дөмейлештир болгаш дистиништир адап тургаш, бодунуң сагыш-сеткилиниң эң күштүүн, эң ханызын илередир. Синонимнер ынчалдыр дистиништир кожугланы бээрге, овор-хевириң бүгү талазы-биле чаражын, байлаан, каазын дамчыда бээр. Чижээ: Николай Кууларның «Даңгына» деп шүлүүнде лириктиг маадырның алгап турары ынак кижизин каш янзы синонимниг одуруглар-биле илередип турар. *Даңгына* деп бедик стильде сөске утка талазы-биле дүгжүп болур өске сөстөрни автор киригенинден тыва херэежен кижиниң ховар чараш овор-хевири чуруттунуп келир. Литературлуг дылга оларның хөй кезии синонимниг одуруг тургуспас-даа болза, бо шүлүктүң делегейинге олар синонимнер болуп, ук овор-хевириң кымга-даа дөмейлешпезин дамчыдып турар:

Даңгына, даңгына, даңгына,
Таңды-Тывам каазы сиңген *силигбей*.
Эрте шагдан *тыва эрниң эңдеришкен ынак эжи*,
Эргими, шолбаны, күзели.
*О даңгына, эргимим, чаражым, күзелим*⁹.
Чаражым, эргимим, шолбаным;

Олчат-оол Монгуштуң «Сени чаптааш...» деп ыры апарган шүлүүнде чаш төлүн бодунуң тургузуп алганы синонимниг одуругда сөстөр-биле адап турарындан ол шүлүк база онзаланып кээр. Ол ыры тыва чоннуң ынак ырларының бирээзи апаарынга ол *авторнуң тыткан синонимнерни* ажыглааны база рольду ойнаан деп демдеглеп болур:

Оранымның оргаадайы,
Орлан-шоваа эреспейим,
Дамырактың сымыраны,

---

⁹ Бо одуруглар 4 куплеттин кожумаа (припев) болур одуруглары болур.

Чарааш үннүг матпадагым.

Синонимниг одуругда кирип турар сөстөр чеже-даа чаңгыс ол-ла чүвени илередип турар болза, чамдыкта бирээзин өскезинге удурланыштырып, шүүштүргөн аянынг база болу берип болур. Ынчан оларның аразынга стилистиктиг ылгалдар туруп келир. Чамдыкта ол антоним сөстөр ышкаш билдинип турза-даа, ында болбас хевирниң элементилериниң (болбас утка илередир **эвес** деп артынчы, болбас хевирниң **-ба-** деп кожумаа, **чок** деп сөс) кирип турары-биле олар синонимнер кылдыр билдинип, авторнуң улам тода, чиге көргүзөр дээн бодалын дамчыда бээр. Чижээ: *...Бо бүгү медээ-чугаалар чуртталганың боду **эвес**, анаа-ла **дашты-дыр оң**. Кижиниң иштинче канчап бакылаарыл, сеткилин канчап билип аарыл?! Ындыг арга турган болза. Ынчалза-даа бо кезээки чыыш колдуу-ла улустуң даштын делгей салган чыыш боор. **Даштын, даш-тын, иштин эвес, даштын, кижиниң шокары иштинде...** (Н.Куулар)*

Диалогтарга чугаада киржип турар улустуң чаңгыс ол-ла объектиге хамаарылгазының аайы-биле аңгы-аңгы үнелелди берип турары-биле илереттинер. Чижээ: Чип бе? **Чип эвес, а сыырып дээр** чоор! Ол уругну чүгле **чарааш эвес, а тулган дээн чарааш** уруг деп болур. (Н.Куулар)

Чамдык синонимниг одуругда кирип турар сөстөр аразында удурланышкак кылдыр база ажыглаттынып болур. Ынчан оларның аразында динамиктиг (өзүлдезиниң аайы-биле) ылгалдыг чүүлдер туруп кээп болур. Чижээ: ***Ынчангы думаа-халаң биргикурсчулар, амгы үеде хып дээн чедишкен назын үезинде эрлер:** бирээзи – хуу бүдүрүлге ээзи, өскези бир-ле яамыда элээн улуг дужаалдыг ажылдакчы – келген херээн чугаалап, боттарын кыска таныштырарга...* (Н.Куулар)

Бо домакта *бирги курсчу турган ам чалыы эрлер* деп ниити синонимнерниң иштинде удурланышкак *бирээзи* болгаш *өскези* деп сөстөргө тус-тузунда база синонимнер болуп чоруур: *бирээзи – хуу бүдүрүлге ээзи; өскези – улуг дужаалдыг ажылдакчы...*

Р. Лудуптуң чогаалдарында синонимнерниң ажыглалы база улуг рольду ойнап турар. Синоним сөстөрни чогаалчы бодунуң бодалдарының чажыттарын ажыткан шүлүктеринде ажыглап турар:

Кайыын бир-ле талыгырдан
Кайгал эрлер сеңээ бо-ла
Өртээ улуг белектерни
Өргүп, сөңнээн турар дижир. (Р.Лудуп)

Бо одуругларда чогаалчының ажыглааны *белектерни өргүп, сөңнээн* деп синоним сөстөрни бедик стиль аянынче кирип турарындан чугааның адресады кандыг кижиге дээрзин эскерип болур.

Дараазында строфада улустуң аас чогаалындан алган дагыннаан вид хевиринде (-гыла-) быжыг каттыжышкыннар синоним кылдыр ажыглаттынмышаан, чугаа аянын дамчыдып турар:

Шыяан ам,
Кадыг эъдин
Каккыргылап,
Чымчак эъдин
Сиңмиргилеп,
Чип-ле, чип-ле туруп бээрге,
Каш малдан чүү артар. (Р.Лудуп)

Синонимнерниң янзылары:

1. Долу болгаиш долу эвес синонимнер

Долу (абсолюттуг) синонимнер дээрге уткаларында бичии-даа ылгалдыг чүүлдер чок, бот-бодунга шуут дөмей сөстөр болур. Долу синонимнер аас-даа, бижимел-даа чугаага, эң ылаңгыя чечен чогаалга эвэвш ажыглаттынар. Чижээ: *төрээн чурт, ада-чурт, төрээн чер; хагдынар, дугланыр; халыыр – маңнаар.*

Ындыг синонимнерниң хөй кезиин бирээзи тыва, өскези орус дылдан үлегерлеттинген терминнер болур: *шын бижилге – орфография, дыл эртеми – лингвистика, чечен чогаал – литература, чурумалдыг (уран-чечен) аргалар – троптар* дээш оон-даа өске.

Долу эвес синонимнерниң утказында дөмейлешкек азы чоокшулашкак чүүлдер бар-даа болза, аразында бир-ле чүүлү-биле ылгалып турар.

Долу эвес синонимнерниң бөлүктери:

1). *Семантиктиг (утка) синонимнер* – утказында бичии-ле ылгалдыг синонимнер болур. Оларны *идеографтыг* деп база адап турар. Чижээ: *Болчаг – ужуражыышкын, дептер – кыдырааш, амы – тын.*

Сарыг-оол Кууларның шүлүктеринде ажыглаттынган долу (абсолюттуг) синонимнерниң чижээн сайгараалыңар:

Каттыраңнаан өөр сылдыс

Караңгыны чырыды бээр.

Дүне безин уйгу-дыш чок,

Дүймөп, хөлзеп эгелээр мен. (С.Куулар)

2) *Стилистиктиг синонимнер* – стиль өңнүг болуру азы стиль аяны-биле ылгалып турар сөстөр.

Стилистиктиг синонимнерде эмоция (экспрессия) сиңген бооп болур, өскээр чугаалаарга, чугаалап турар кижиниң азы персонажтың база лириктиг маадырның кандыг-бир чүвөгө (чаңгыс объектиге) хамаарылгазы база ооң үнөлөп көрүп турары, ооң эмоциязының көдүрлүүшкүнүнүн аайы-биле ажыглаттынар сөстөр болур. Олар чаңгыс адресатка хамаарыштыр чугаалап турар кижиниң эргеледип-чассыткан, хүндүлээн, ынакшылын илереткен сеткил-хөөнүндөн эгелээш, баштактанганын, хомудаанын, хөөн чогуун, кыжырып-шооткан, куду (дора) көргенин, чамдыкта кончуттунуп-сөглеттингенинге чедир аңгы-аңгы сөстөрни шилип, солуп ажыглааны болур. Чугааның болуп турар байдалының аайы-биле чугаалап турар кижини синонимниг одуруг тургузуп чоруур сөстөрни шилип ап ажыглаар. Кандыг-бир чүвени дөмейлештирер азы удурланыштырар сорулга-биле тааржыр сөстөрни солуп ажыглаар.

Стилистиктиг синонимнерниң одуруунче кирип турар сөстөрниң доминантазы өйүндө (нейтралдыг) стильге хамааржыр болза, а артканнары чугаа азы кара чугаа стилинде ийикпе, азы бедик, албан азы официалдыг стильге хамааржы берип болур. Чижээ: Кызыл-Эник Кудажының «Чүрек-кадай» деп чогаалындан синонимниг одуругларда *оглум* деп доминанта сөстүн тургузуп турар синонимниг одуруглары чугаа аянныг, харын-даа кара чугаа аянныг болуп турар:

– *Токпар-оол! Оглум!* – деп, *Чүрек-Булак сыңмас кылдыр алгырыпкаш, Чүрек-Кадай оглунуң мойнундан кускактаныпкан*

– *Багай төлүмнү, бурган-чүдээни чок чүвемни. Чүгө читтиң, шулбус?*

Стиль синонимнерин Роман Лудуптуң шүлүктөрүндөн база көрүп болур:

Аккыр туман...

Таваар, маажым бадып келгеш, ...; (Р.Лудуп)

Сеткилимниң *арыг, чаагай* дээжи ырын

Сержим кылгаш, *сеңээ йөрөөн, өргүн* чор мен. (Р.Лудуп)

Бо строфаларда синонимниг одуругларны эгезинде көөрге, долу синонимнерден тургустунган ышкаш, а утказын сайгарып көөр болза, нейтралдыг (*таваар, арыг, йөрөөн*) стильден бедик стильде сөстөр (*маажым, чаагай, өргүн*) ылгалып келир.

Улустуң ырылары, кожамыктарына бедик стильде сөстөр хөйү-биле таваржыр. Чижээ: Аъттыг халдып келир ынак кижизиниң орнунга ооң аьдының эдилелдерин, оларның даажын дамчыштыр элдээртиг-биле көргүзүп турарындан бедик стиль аянныг болу бээр:

Дораланың *дага, дуюу*

Токкунайнып келир-ле ийин,

Дордум былгаар *төрөпчизи*

Шыгырткайнып келир-ле ийин.

Караланың *дага, дуюу*

Хаккыңайнып келир-ле ийин.

Кара былгаар *төрөпчизи*

Шыгырткайнып келир-ле ийин.

Ынак кижизин *эжим, ынаам* деп нейтралдыг стиль сөстөрүниң орнунга *иштешкеним* деп бедик стильде сөс-биле адап турар:

Иштии-Сайыр, Ортаа-Сайыр

Эргий келдим, кезий келдим.

Иштии өгдө, ирей сугда

Иштештешкеним үндүрүнер.

Чогаалында чурумалдыг аянны улам күштелдирер дээш, авторлар болганчок-ла чаңгыс домак азы чаңгыс абзац иштинге, чамдыкта чаңгыс эге иштинге, синонимнерни ажыглаптар. Ылаңгыя шүлүкке кожа одуругларга, чаңгыс строфага азы чаңгыс шүлүктүң одуругларына аңгы-аңгы хевирниң

синонимнерин ажыглай бээр. Чижээ: В.Серен-оол «Ыдың мен мен».

3) Эмоционалдыг синонимнер – субъектинин эмоциязының күштелип олуларының аайы-биле ылгалып турар синонимнер: хорадаар – кылыктаныр – чеди өкпези туруп кээр...;

Эмоция илерээшкининин улам күштелгенин авторнуң дараазында шүлүүнде синоним сөстөрдөн нза эскерип болур:

Хире-хире

Кижичүрээ

Хилеп-саргыыр.

Кинчи-бек чок

Хирезинде

Хинчектенир. (Р.Лудуп)

Мында кижинин амыдыралында болган болуушкуннардан ооң чүрээнин хилеп саргып турарын, база ол болуушкуннуң улам күштүг болуп турарын кинчи-бекке дөмейлеп турар. Эрги Тывага чурум үрөөн кижилернин бир торгаар аргазы кинчи-бек кедирип каар турганы бооп турар. Ол чүүлдү бо таварылгада сагыш-сеткилге келирип турар болгаш ол чүүлдү кедерге аар бергезин хинчектенир деп сөстү ажыглааны бир тускай.

Хөлөгелер

Адааргалдан

Улам *иле*,

Улам *тода*

Көстүп келчик,

Караргылап... (Р.Лудуп)

4) *Контекстуалдыг синонимнер (контекст синонимнери)* – кайы-бир чаңгыс контекст (хүрээлел, үзүндү) иштинге таварылга бооп утказынга дөмейлешкек чүүлдер тыптып келир сөстөр, а оон дашкаар олар синонимнер болбас. Оларны дыл эртеминде *оказионалдыг синонимнер* деп база адап турар [латин дылда *casus* 'дээрге 'казус' ', таварылга' дээн сөстен укталган].

Ындыг синонимнерни словарьларда база синоним кылдыр айытпайн турар. Чамдыкта оларны *авторнуң синонимнери* деп база адап турар. Ындыг синонимнер бир домак иштинге азы кожа турар бөлүк домактарга, чамдыкта бир абзац иштинге туруп болур. Чижээ: *Н хоорайга Кезиктиң көстүп келгени*

хамыкты хайындыржык. Өөренип турар чери-даа чок, анаа-ла хоорайлар кезип. Тыва чурттуг эш-өөрүнүң, танывас-даа улунунуң чанынга ай-айы-биле чурттап туруп аар улчумал эр-ле болгай. Чогум боду узун, сииреш. «Гитараның хааны, тыва Пол Маккартни мен» дигилээр...» (Н.Куулар)

Черзиленген, чиңгис-биле шыптынган, ирээн чудук ышкаш амыдыралды үениң быразы аңдарылдыр кагыптарга, ооң адаандан **үне халыксап, бузурнугуп чыткан** күзел-чүткүлдү, бүзүрелди, буянны, ак, кара сагышты, бузут-хайны, бачыттыг бодалдарны... сула салыптар... (Н.Куулар).

Антон Үержааның «Чашпан» деп шүлүүнде *самолет* азы *ужар-хеме* деп сөстөр бар турда-ла, автор самолеттуң бир марказының адын шүлүүнде кииргенинден ол сөс ук сөстөргө контекст синоними кылдыр илереттинип келир.

Чалбак шөлгө куу куш дег,

Чараш **«ЯК»-даа** саадай каапкан.

Контекст синонимнерин чогаалдарга катаптаашкын болдурбазы-биле авторлар ажыглаар. Бир эвес чаңгыс ол-ла сөстү катап-катап домак бүрүзүнге ажыглап туруп бээр болза, оларның утказы кошкап, чогаалдың эстетиктиг бүдүжүн үрептип болур. Ынчангаш ол сөстүң элээн каш синонимнерин солуп ажыглаар. Чижээ: Сылдыс Донгактың доо оранче аъттаныпкан авазының овор-хевириң, эгиттинмес чидириин бойдуштуң болушкуннары-биле чүүлдештирип көргүскенинде контекст синонимнери улуг рольдуг:

Авай, сен

Ак-көк дээрде **булут сен бе?**

Сеткилимде ыглап частаар?

Авай, сен

Далайже салдаан **хеме сен бе?**

Талыгырже ырап бар-ла чоруур?

Авай, сен

Черже хадаан **бүрү сен бе?**

Черле катап будуунга келбес?

Чамдыкта авторлар, ылаңгыя шүлүкчүлөр, дөмейлешкек азы чоокшулашкак уткалыг сөстөрдөн ооң бодап алган овор-

хевиринге кандыг сөстү кириптерге, чедимчелиг болурул деп чүвени бодап алгаш, олардан чүгле чаңгызын, ооң сеткилинге чүүлдежин чажыды-биле шилип алыр. Ынчан ол омур-хевир кымга-даа дөмейлешпес апаар болгаш авторнуң чүгле бодунуң тып эккелгени сөзү-биле авторнуң «өнчүзү» болуп артып калыр. Чижээ: Антон Үержааның «Ондаашкын» деп шүлүүнде күскү үени автор ийи чоокшулашкак уткалыг синоним одуруглар-биле илередип турар. Ол үениң лириктиг маадырның сагыш-сеткилинге дээштиин, саймааралын көргүзерде бодунуң тып алганы уяңгы деп сөзү-биле дылга турган сарыг бүрүлөр деп сөстөрни синонимнер ышкаш кылдыр каттыштырып турар:

Оңган бойдус алдын-сарыг уяңгызы,

Орай күстүң казыргылаан бүрүлери

Оожургаксаан аарышкың оттур тыртып,

Орук дургаар чыда калбайн сүрүп чоруур.

5) *Грамматиктиг синонимнер* – утказы дөмей, ынчалза-даа грамматиктиг хевирлеринде азы синтаксистиг тургузуунда ылгладыг чүүлдер бар сөстөр, конструкциялар азы домактар болур. Чижээ: К-Э.Кудажының «Ы» деп тоожуунда чамдык болуушкуннарның үезин айтып тура, бодунуң тыпканы, чогаатканы домактарны кииргенинден грамматиктиг полисемия хөй таваржып турар. Амыдыралдан алдынган анаа, ындыг-ла онзалаттынмас хевирлиг домактарны бир аңгы уткада ажыглап, быжыг сөс каттыжыкышкынарарыга чоокшуладып турар. Чижээ: *кандыг-бир болуушкуннуң эгелээри элек* деп утканы азы болуушкуннуң үези ам-даа келбээнин «*Кат ам-даа шаңгыр*», «*Мээң мунар машинам ам-даа завод иштинде, мээң алыр кадайым ам-даа хырын иштинде*» деп, а бир чүвениң болуп, чогуур деп барганын: «*Ногаа ам-на бышкан-дыр, ажаап алыр шак келген*», «*Ам-на бүрээ-бүшкүүрү эдер дээн*» деп, а херектиң дооступ, төнгенин: «*Херектиң илчирбези үзүлген*», «*Аьдыңар арыткан-дыр*» деп домактар кончуг чечени-биле дамчыдып турар. Бо домактар бир талазында көжүргөн уткада ажыглаттынып, фразеологизмнер болбушаан, үе аайы-биле аразында синоним-домактар база болуп турар.

Синонимнер чамдык чогаалдарга бир чүвениң дугайында улам тодарадыр тайылбырларарыга азы бир омур-хевирни ажыдып алырынга эргежок чугула немелде тодарадыгны

бээринге ужур-дузалыг болур. Чижээ: *Пятница, беи дугаар хүн, дыштаныр хүннерниң бүдүүзү, ажылчы неделяның төнчүзү редакторга халалы кончуг бооп, амдыызында харыызы тывылбас айтырыглар салып, тулдургаи туруп берген* (Н.К.).

Мында неделя төнчүзү болур хүннүн ужур-дузазын улам нептеренгей кылдыр тайылбырлаары-биле автор *пятница* деп сөстүң элээн каш синонимнерин киирген.

Чамдык чогаалдарга авторнуң бодунуң тып алганы бөлүк фразеологизмнери база синонимниг одуруг кылдыр ажыглаттынгаш, бир талазында, лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң бедин, эмоционалдыг көдүрлүүшкүнүн илереди берип болур. Ындыг синонимнер контекстуалдыг апарып, чүгле авторнуу кылдыр артып калыр. Чижээ: Александр Даржайның «Игил ызы» деп шүлүглелинде авторнуң бодунуң тыпканы азы дылга турган бир фразеологизмге сөстөр немээш азы өске уткага ажыглай бергени-биле чогаалдың үнези улгадып турар. Чижээ:

Куйга-башты адыңнаткан диңмирээшкин...

Кудай хиндин кымчыланган кызаңнаашкын... – деп ат домактыг катаптаашкыннар ак болгаш кара күштерниң үскүлежишкенин күштелдирер дээш, авторнуң бодунуң тыпканы фразеологизмнери болур. Мында дылга бар турган «куйга-башты адыңнадыр» деп фразеологизмге эштей автор «Кудай хиндин кымчыланар» деп фразеологизмни чогаадып тып киирген. Ынчангаш ол ийи фразеологизмнер мында синонимнер болбушаан, диңмирээшкин болгаш кызаңнаашкын деп бойдустуң ийи төрөлдешкек болуушкунун база синонимниг одуругже кииргеш, ол үскүлежишкенин кайы хире чидиин, дүшкүүрлүүн дамчыдып турар. Ол ийи бойдус болуушкуну кайы хире коргунчугул, олар-биле дөмей үскүлежишкын деп элдээртиг, чажыт деңнелге мында көстүп келир.

Сеткил-сагыш **аар кара булут тырткан** – деп фразеологизмде база *булут тыртар* деп дылга турган каттыжыышкынны эмоционалдыг аян киирер кылдыр көжүргөн уткага ажыглаан.

Септиң кыры кааң аяс хүннээрктээн – мында удурланышкак чурумалдар бар: *аар кара булут* – кааң аяс хүн,

булут тырткан – хүннээректээн. Бо чурумалда база-ла эки, багай чүүлдер удурланыштыр көргүстүнгөн.

Хүнүм караан ажыт киирбейн,

Күжүр боттуң тынын өршээ! – деп одуругларда база фразеологизм-эвфемизм ажыглаттынган.

Аймак-төрөл өөрүм дилеп,

Азып-тенип чоруур кас мен.

Хөглөп ойнаар, шымнып эштир

Хөлүмден сен чарбайн көр! – деп одуругларда автор бодунуң фразеологизм-эвфемизмин кончуг чараш кылдыр ажыглаан.

Өөрүшкүм өжүрбө даан,

Өршээлден мээ көргүзүп көр – деп одуругларда кастың чалбарыгларында фразеологизмге *мээ* деп ат орнун немевишаан, ону эвфемизм уткалыг кылдыр база ажыглаан.

Кээргенчиг кастың **тыны үстүп калган** деп фразеологизм-эвфемизмини база автор кончуг тывынгыры-биле киирген.

Автор бодунуң чечен-мерген, угаангыр-сагынгыр, тывынгыр чоруу-биле чаа, солун, чараш фразеологизмнерни ажыглаан. Оларның ачызында ооң чогаалдары кончуг сүүзүннүг болуп турар.

Дыка хөй таварылгада синонимнер домакка чаңгыс аймак кежигүннер кылдыр ажыглаттынар болгаш колдуунда бир чүвениң демдээниң улам күштүг, чидиг, нарын болуп кел чыдарын азы ооң кылдынынының нарыыдап, дүшкүүреп оарын илередир.

Чамдыкта кылдыныгының янзы-бүрү байдалының ужур-бажының билдинместеп, частынмастап, бергедеп олуарын көргүзе бээр. Ындыг синонимнер чадаланчак кылдыр ажыглаттынып, эң бөдүүнүндөн нарынныче, өйүндө байдалдан элээн күштүг байдалынче шилчип, чоорту бедип, дүшкүүреп олуарын илереди бээр. Синонимнерниң утка талазы-биле демдек, кылдыныг болгаш оларның байдалының чидигленип оарынының аайы-биле дистинчи бээринден *градация* деп стилистиктиг фигура тургустунар. Чижээ: Антон Үержааның «Ондаашкын» деп шүлүүндөн үзүндүде авторнуң киирген синонимнеринде лириктиг маадырның болгаш кижилерге черле

туруп келир муңчулуушкунну синонимнер дузазы-биле канчалдыр ойзуп турарын чедимечлиг көргүскен:

Барза-барза, орууң боглуп, тулуп келир:

Баарыңда – муңгаиш хана доктаар чер боор.

Ондаашкындан оя базар арга-даа чок...

Чамдык шүлүктерге авторлар синонимнерни чогаалдын утказынга дүүштүр элээн хөйү-биле ажыглаптар. Оларның аразында ниити утказы чоокшулашкак-даа болза, лексиктиг синонимнер болбас сөстөр база туруп кээп болур. Чижээ: Антон Үержааның шүлүүнде чаңгыс аймак кылдыр ажыглаттыңган сөстөр шупту долу синонимнер бооп болурун сайгарып, оларны дамчыштыр автор чүнү илередиксээнин билип алыры чугула. Шүлүктүң тема, идеязын тодарадырынга ында көжүргөн уткада сөстөрни база сайгарып көөр апаар.

Нүүрүнер удувазын

Адааргал, бак, доңгун сеткил, нүгүл, меге

Арлып читпээн, аравыста ам-даа хөй-дүр.

Чечектерже, кем чок арыг чүректерже

Ческинчиг чут – малгаиш-хирин чажса бээр-дир.

Ыят билбес – хуулбас, кыспас дүктүг арнын

Ыдык, бедик сөстөр-биле шырыңмалааш,

Нүүрлүглерниң чыскаалынче шургуп кирген

Нүгүлдүглер, бузуттуглар база хөй-дүр...

Черим-чуртум арын-нүүрлүг кижилери,

Сеткилиңер секунда-даа удувазын:

Чалымнарның эзирлери дүнней бээрге,

Чарыктарның үгүлери дирлип үнер. (А. Үержаа)

Антон Үержааның улустуң кожамыктарындан үндезилеттинген дараазында шүлүүнде көжүргөн уткада сөстөр синонимниг одуругларны тургузуп турарын хайгаарап болур:

Хөлчүң-карам кээр четти,

Хөнекте шай изиг-дир бе?

Хөнекте шай ол-даа канчаар,

Хөглүг чаңың кайыл, хөрээм?

Чараш-карам кээр четти,

Сакпыңда мүн изиг-дир бе?

Сакпыңда мүн ол-даа канчаар,

Чадаганың кайыл, кулугур?

*Чечен-карам кээр четти,
Чеңгииде чем изиг-дир бе?
Чеңгииде чем ол-даа канчаар,
Чечен сөзүң кайыл, чүрээм?*

Эдуард Мижиттин «Ары» деп шүлүүнде арының эртер оруу-биле шүлүкчүнүң оруун дөзевилеп бижип каан. Ында ары-биле бүгү-ле эки чүүлдү, сүүзүннү чонунга, ооң медреселинге чедирер дээш, иженип чоруур ажыл-ишчи шүлүкчүнүң омур-хевиринге чүүлдежип чоруур демдектери тодазы-биле илереттинип, параллелизм аргазы дыка тода билдинип келир:

1. Ары:

*Хүннү бадыр
Эрээн-шокар чечек шыпкан
Алаактарны, хову-шөлдү эргий ужуп,*

Чүзүн-бүрүн үнүштерниң

Сүүзүнүн могаг чокка,

*Уттунмааже **чыып-чыып алгаи**, уязынче*

Дажыглап-ла, дажыглап-ла тура хүнзээр,

Ажыл-ишчи ары, сеңээ

Алдар, алдар.

2. Шүлүкчү:

Шүлүкчүнүң арыга чоок, дүгжүп турар демдектерин дараазында контекст синонимнеринден көрүп болур:

Шүлүкчү, сен

База ынчаар могаг чокка,

Эрээн шокар салымнарның, сеткилдерниң,

Чүзүн-бүрүн чүткүлдерниң,

Күзелдерниң, бодалдарның сүүзүнүн

Угаан-чүрээң уязынга

Бар шааң-биле

Эриш ажып төгүлгүже чыып-чыып алгаи,

Чигир кылган ары ышкаи,

Сеткилдерге эм-таң болур чемиш кылдыр

Чогаалыңга хуулдуруп

Шыдапсыңза –

Ынчан харын шүлүкчү сен.

Шүлүкчү кижиниң эң бедик хүлээлгези – езулуг поэзияның негелделеринге дүгжүр сүүзүннүг одуругларны

бижиирин арының чүгле сүүзүннүг, амданныг, эм шынарлыг чемишти чүс-чүс чечектерден чыып эккээринге дөмейлеп, чүүлдештирген. Бо шүлүктен *амыдыралдың поэзиязы* азы *амыдыралдың угаады* деп делгем утканы база ажыдып болур. Кижини бүрүзүнүн шүлүкчүлөр дег долгандыр турар бүгү-ле чараш чүүлдү эскерип, бүгү-ле чүүлдү чараш кылдыр көрүп, үнелеп чоруунче кыйгырган деп болур.

Ынчангаш синонимнер чечен чогаалга ажыглаттынгаш, талантылыг чогаалчының демир-үжүүнден бир онза харылзааалыг, чүүлдешкек чүүлдери илереди бээр. Оларны чогаалынче автор бүрүзү чедимчелиг кирип шыдавас, дыка хөй таварылгада контекст дамчыштыр оларны чоокшулаштырыптар. Херек кырында синонимнер болбас сөстери автор чогаалынга «төрелдештириптер». Чижээ: Антон Үержааның «Ак салым» деп шүлүүнде лириктиг маадырны болгаш ооң ынак эжин, оларның мөңгө чараш ынакшылын, мөңгези-биле чурттап каарын реактивтиг самолеттуң арттырып каары ийи аңгы азы ийи чара чорбас ак истеринге чүүлдештирип турары кайгамчык чараш. Ынчангаш шүлүктү дургаар ажыглаттынып турар эжеш сөстөр *ийи ак кожаа, ийи ак илчирбе = ийи ак диңми, ийи ак кышкы – ынак бүргээн хөңнүвүс-ле ындынналып... артып каар боор* деп төнчү одуруглары ийи кижиниң бот-бодунга шынчы чурттап каарының символу, тываларның *ак салым* деп чечен сөзүңгө чүүлдештирген чуртталганың символдары болуп турар. Антон Үержаа бот-тускайлаң параллелизм аргазын ажыглааны көскү болгаш ооң кымга-даа дөмейлешпес дылының байлаан база катап херчилеп турар.

Автор бүрүзү синонимнерни кандыг янзылыг кылдыр ажыглаптары ооң уран талантызындан, төрөөн тыва дылын, аас чогаалын, чоннуң ёзу-чаңчылдарын кайы хире ханы билиринден хамааржыр.

Антонимнерниң уjur-дузазы

Антонимнер азы удурланышкак уткалыг сөстөр – адалгазы, бижилгези база дөмейлешпес, уткалары база удурланышкак, аңгы сөстөр болур. Бир эвес синонимнерни ажыглаанындан сөзүглелде сөстөр бот-бодун солчуп, бирээзи өскезиниң орнунга утка талазы-биле дүүшкек апарып, ажыглаттына бээр болза, а антонимнер утка талазы-биле

чөрүшкөк азы карышкак апарып, удурланышкак кылдыр ажыглаттынар. Синонимниг харылзаа тургузуп турар сөстөр утка талазы-биле дөмейлешкөк болуп турар болза, а антонимниг харылзаалыг сөстөрдө – утка талазы-биле удурланышкак чүүл (антитеза аргазы) тургустунуп келир. Антонимниг харылзааже кирип турар сөстөр аразында кандыг-бир демдек болгаш шынарының, үе болгаш назынының, туруп (болуп) турар чериниң болгаш девискээриниң ылгалын, бир чүүлдерниң сан талазы-биле деңнешпес, чүүлдешпезин илереди берип болур. Оон аңгыда чамдык удурланышкак кылдыныглары, оларның ындыг байдалдарын илереди бээр. Чижээ: *дыка амыраар – дыка муңгараар, амырап чугаалаар – муңгарап чугаалаар*. Ук сөстөр амыдыралда черле чаңгыс черге турбас ужурлуг, бирээзин өскези үндүр кызыптар билиглерни илередир.

Чечен чогаалга антонимнер болганчок-ла ажыглаттына бээр болгаш персонажтың азы лириктиг маадырның сагыш-сеткилинде өөрүшкү болгаш муңгарал, эки болгаш багай чүүлдерниң каккылажып кээрин, амыдыралда бүтпейн барган чүүлдерни, орукташпайн барган азы чогувайн барган салым-чолду көргүзөринге ужур-дузалыг.

Антонимнерниң ажыглаттынганындан чогаалага персонажтың сагыш-сеткил дүвүрээзиниң, билдинмес байдалда туруп турары илереттине берип болур.

Антонимнерниң хевирлери:

1. *Лексиктиг антонимнер* – утказында-ла удурланышкак билиглер, бүдүжүнден-не чөрүшкөк, чүүлдешпес чүүлдерни илередир ийи аңгы дазылдыг сөстөр болур. Чижээ: *Ак – кара, тайбың – дайын, үнер – кирер, өөрүнчүг – муңгаранчыг, аарчишк, эвээжээр – көвүдээр*.

Ол антонимнер чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр болагш чаңгыс (ниити) чүвени ийи аңгы талазындан илередир, амгы дылда ажыглаттынып турар болгаш дылдың словарьларында база кирип турар. Олар амыдыралда бар чөрүшкөк, удурланышкак билиглерни илередир.

2. *Лексика-грамматиктиг антонимнер* – чаңгыс дазылдан укталган, бирээзи болур азы бар чүүлдү, өскези болбас азы чок деп чүүлдү илередир, оларда каттышкан дузалал сөстөрниң

дузазы-биле удурланышкак утка тургустунуп келир сөстөр болур. Оларны *грамматиктиг антонимнер* деп база адап турар. Дыл эртеминде оларны антонимнерже кирибизин саналдап турар бодалдар база бар. Тыва дылда олар колдуунда бар азы болуп турар чүүлдерге чок болгаш болбайн турар чүүлдерни удурланыштырып турар. Болбас, чок чүевни *чок, эвес* деп артынчылар болгаш кылыг сөзүнүң болбас хевириниң *-ва/-ве, -ба/-бе, -ма/-ме, -па/-пе* деп кожумактары-биле илередир.

3. *Антоним-эвфемизмнер* – чамдык антонимниг одуруг тургузуп турар сөстөр бир сөстүң антоними болур хүндүткел илередир, чымчадыр адаар сөстү ажгылаанындан база тыптып кээп болур антонимнер болур. Чижээ: *аныяк – кырган* деп антонимниг одуруг тургузуп турар сөстөрниң аразынче *улгады берген, ындыг кончуг аныяк эвес, ортумак назылыг* дээн ышкаш сөстөрни азы эвфемизмнерни кирип болур. А *кырган эвес* азы *аныяк эвес* деп сөстөрни кирир болзувусса, чымчак аян база билдинип келир.

4. Контекстуалдыг (контекст) антонимнер – оларны дыл эртеминде *оказионалдыг антонимнер* деп база адап турар азы олар таварылга бооп уткалары удурланышкак апарган, чүгле кайы-бир чаңгыс контекст иштинге утказында карышкак чүүлдер тыптып келир сөстөр, а оон дашкаар олар антонимнер болбас. Оларны словарьларда база антоним кылдыр айытпайн турар. Бир эвес лексиктиг антонимнер чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр болза, бо антонимнер аңгы-аңгы чугаа кезээнге хамааржып болур.

Чамдыкта оларны *чугаа антонимнери* база *авторнуң антонимнери* деп база адап турар. Ындыг антонимнер таварылга бооп бир домак иштинге азы кожа турар бөлүк домактарга, чамдыкта бир абзац иштинге туруп болур. Чижээ:

Синонимнерге бодаарга, антонимнерниң ажыглалы арай эвээш. Антонимниг харылзааже кирип турар сөстөр кандыг-бир демдээ, байдалы азы кылдыны-биле бот-боттарынга чүүлдешпес, бирээзи өскезинге утка талазы-биле дүүшпес чүүлдерни катгыштырар. Чечен чогаалга, ылаңгыя шүлүк чогаалыга антонимнерниң хөй кезии чүвелерниң демдээн удурланыштырар: Чүвелерниң карышкак, чөрүшкек шынар, демдектерин, алызындан удурланышкак чүүлдерни илередирде,

антонимнер ужур-дузалыг. Оларны чедингир кылдыр ажыглаанындан чүвелерни, омур-хевирни, билиглерни болгаш байдалдарны удурланыштырар *антитеза* (гр.antithesis «противоположение») деп стилистиктиг фигура тургустунар. Ол арга чүгле чечен чогила стилинге эвес, өске-даа стильдерге ажыглаттынар. Үлегер домактарга, чечен болгаш чалгынныг сөстөргө база нептеренгейи-биле ажыглаттынар.

Чаңгыс домак азы контекст иштинде чүгле чаңгыс антонимниг одуруг тургузуп турар антитеза бөдүүн болур.

А нарын антитезалар домактын иштинге хары угда ийи-үш антонимниг одуруглар ажыглаттынып, чөрүлдээлерниң бирде чаңгыс айын, бирде чаңгыс ай эвезин илереди бээр. Оон аңгыда ындыг антитезалар аңгы-аңгы чүүлдерни чаңгыс черге холбаштырып, каттыштырар хүлээлгени база күүседи бээр.

Чижээ: А. Үржааның «Авырал» деп шүлүүнде 1-ги, 2-ги одуругларында антонимнер көжүргөн уткада кылыг сөстөринге хамарышпышаан, лириктиг маадырның иштики сагыш-сеткилиниң куюмналын, канчаар-даа айын тыппайн турарын, саймааралын илереткен:

Өжээргел-даа, ынакшыл-даа өглевестээн,

Өөрүшкү-даа, кударал-даа эргивестээн

Сеткил-хөңнүм деңзизиниң ийи таваа

Сербээдээн дег көжүп калган – куп-ла-куруг.

Чамдыкта лексика-грамматиктиг антонимнер чаңгыс черге каттышкаш, удурланышкак эвес, а тергийдеткен, күштелдирген аянны илереди бээр. Чижээ: *Ооң соонда күзел-ле эвес күзелдер, бодал-ла эвес бодалдар бодап, делегейни дескиндирип, каптагайны хайындырып кааптым* (С.С.).

Антонимниг харылзаалар улам көвүдөп, сайзыраан тудум, бистиң долгандыр турар амыдыралда бар бүгү-ле эки-даа, багай-даа чүүлдер, чөрүшкөктөр барын база медереп билиринге ужур-дузалыг. Олар амыдыралды аңгы-аңгы талазындан сайгарып билир кылдыр өөрөдир.

Чаңгыс ол-ла чүведе (чаңгыс объектиде) удурланышкак азы четпес, багай талаларын хүлээп албаанындан азы оларны шуптузун багай азы болбас кылдыр санаанындан антитезага удурланышкак арга тургустунуп турар. Ындыг болбас хевирде антонимнер каттышканындан ындыг-ла онзагай чүве чок, өй-

тавында демдекти азы шынарны, бодунуң шаа-биле чурттап чоруур, улустан ылгалып көзүлбес субъектини илередип болур. Чижээ: *Чогум база ядыы эвес, түремик база эвес, чалгаа-шүшпөң база эвес, мындыг кижиле дийин ала.*

А бир эвес ийи ындыг уткалыг сөстөр азы домактар чаңгыс черге каттыжып келир болза, кылдыныгның шуут болбаанын азы чедимче чок болганын дамчыдар. Чижээ: *Дуне база багай удудум, барык-ла удувадым.*

Иийде, орус дылды билириң эки-дир, ынчалза-даа бодунуң дылыңны билбезиң багай-дыр. (С.Сүрүн-оол).

Антонимнерни чаңгыс домак азы кожа домактар, бир абзац иштинге ажыглаанындан ында адаттынган, деңнеттинип турар чүүлдернин бирээзиниң демдээниң өскезинден артып турарын, бирээзиниң өскезинден чугула болуп турарын дамчыда бээр. Ындыг уткалар чечен чөчтөр, үлегер домактарга көскүзү-биле билдинип келир. Чижээ: *Эргээ өөрениринден бергээ өөрөн. Бодунуң бажында тевени көбейн, эжиниң бажында тевенени көрүп каан. Ады өлүрүнүң орнунга боду өлгени дээр.*

Чамдык чогаалдарның иштинге ийикпе, азы оларның аттарыга ийи удурланышкак уткалыг сөстү чаңгыс черге (чаңгыс домак иштинге азы чаңгыс ат кылдыр) ажыглаптар. Амыдыралга херек кырында чаңгыс черге туруп болбас, бот-боттарыга дүүшпес, бирээзи турар болза, өскези турбас журлуг билиглер, чүүлдер чамдыкта стиль аянын кылдыр чогаалга ажыглаттына берип болур. Олар ийи аңгы-даа чугаа кезээнге хамааржып, лексиктиг антонимнер болбайн барып болур. Антонимияның ындыг хевирлиг ажыглаттына бээринден база *оксюморон* (гр. *Охуморон* «остроумно-глупое») дээр стилистиктиг арга (фигура) тургустунар. Өскээр чугаалаарга, оксюмороннуң тургустунганы ийи удурланышкак сөс каттышкаш, чок болза, амыдыралда чаптанчыг чүүлдерни азы муңгаранчыг, шиитпирлээри нарын чүүлдерни илередип болур. Чамдыкта кыжыраан аян ийикпе, азы эпчок таварылгалар түңнелинде бир-ле чиктиг кылдыр ады үне берген, ынчалза-даа ындыг багай эвес персонажтар дугайында чугаалай бээр. Оон аңгыда оксюмороннуң көргүзүп турар чүүлдери амыдыралга чүүлдешпес, херек кырында кады турбас чүүлдер бооп болур. Оларның аразында логиктиг харылзаа чок-даа болза, уткалары

бот-боттарынга дүүшпес-даа болза, сагыштыгы-биле орнун солуй ажыглаптып болур. Чамдыкта оларны ажыглаанындан чогаалга бир болуушкунну чымчадыптар аян туруп кээп болур. Чижээ: Василий Монгуштуң «Аныяк пенсионерлер» деп чогаалының адында безин чөрүшкек чүүл бар: дан:

– *Ындыг чалгаапайны кым тоор боор, кызым. Мен ону аныяк пенсионер дээр кижидир мен. «Сен ышкаш чалгаа кижиди канчап кадай азыраар, ажы-төл өстүрер сен?» деп эңир чылын бир бодундан дорт айтырдым. «Мен кадайны азырааш чоор мен, кадай мени азыраай-ла!» деп бо дивес сен бе. Амгы үениң аныяк өскениниң угаан-сарылы, эртем-билиши дээрге далай, таңды ышкаш чүве ышкажыл. ... Эрес-шоваа, эртем-сургуулдуг эр болур боор деп бодап чораан мен, ам кайда боор, таакпызырак, арагазак кижиди бооп бар чыдары ол-дур.*

Лидия Ооржактын «Ыгладым... Ырлады» деп шүлүүнде чөрүшкек чүүлдерни көргүзүп тура, ийи кижиниң аразында болбайн барган чугаа азы ужуралды чуруп көргүскен. Лириктиг маадырның сеткилинге харыы орнунга хары хамаарылганы автор кончуг чедимчелиг көргүскенин оксюморон кылдыр ап болур:

Кыйгырдым... Кыйбады..

Кылыктанмадым.

Чаладым... Чалданды,

Саймааравадым.

Ыгладым... Ырлады,

Ырмазыравадым.

Игорь Иргиттин «Ажыг конфета» деп чечен чугаазының кол идеязы эмчиде чыдар бичии Оляны азырап алыксаан эмчи сестразы Вассага Оляның ооң уруу болуп шыдавазын, кандыг-даа бол, ачазынга ооң ынаан билип кааны. Ынчангаш Оляның аңаа сунганы бөдүүн конфеталарының Вассага ажыг болуп турары ооң күзелиниң боттанмазын Вассаның билип кааны. Шынында конфеталар ажыг болбас, а чигирзиг болур-даа бол, бо таварылгада ук конфеталар ажыг болу бергенин оксюморон илередип турар.

Антон Үержаа «Өршээ» деп шүлүүнде удурланышкак уткалыг ийи одуругда көжүргөн уткада ажыглаттынмышаан,

амыдыралда карышкак чүүлдерни элдээртип турар. Шынында шактар, чылдар – шуушкак, төнчү чок эргип турар, даңза солчум хире кыска үеге чүүлдешпес; холдар туттунушкак, эптежилге, найыралдың демдээ, демниг болуп, каттыжып келир болза, шүлүкте ол бодал-биле чөрүшкек. Ынчангаш мында автор оксюморон ажыглаан деп болур:

Шактар, чылдар – даңза солчум. Холдарывыс

Чарлыышкынның көвүрүү бооп туттунчу бээр...

(А.Үержаа)

Лидия Ооржактың «Ыым хүлүмзүрүү» деп шүлүүнде авторнуң удурланышкак, чаңгыс черге турбас ужурлуг ийи сөстү чаңгыс одуругже кирипкени хары черде чурттап чоруур кижиниң сеткил-хөөнүн дамчыдып, мунгаранчыг-даа таварылгада бодун сергек кылдыр алдынарын илереткенин *оксюморон* кылдыр ап болур:

Чүзүн-бүрүн чаңнап келир

чүдөрээн дээр сагындырар адааргактар

«Өдек кызы эвес сен» деп

өжөш, турум сеткилимми таптап каар дээш,

аразында сүлчээ кылып,

ая салып эгелээрге, кирижелип,

ыялаткан хөңнүм оттуп,

ыым безин хүлүмзүрүүм анаар ийик...

Чамдык чогаалдарга эки демдектиң орнунга эки деп үнелел бербейн, багай үнелелди, багай сөстү киригенинден азы багай, четпес чүүлдү мактаанындан, эки сөглээнинден антоним уткалыг сөстөр ажыглаттына бээр болгаш олар чашпаалап, авыяастаан азы кыжыраан, шооткан, дора көргөн аян кирире бээр. Ындыг органы *антифразис* (anti «против», phrasis «выражение») деп адаар. Бир турар ужурлуг антонимни өжөгөрээн кирибейн, өске аңаа чоокшулашкак, ынчалза-даа мурнунда сөстүң антоними болбас сөстү кириптер: *Ындыг де даан, угаанныгбай!* *Сен чокта-ла, ону билир чүве-дир.* (ийи кижиниң чугаазындан).

Аас чугаага-даа, шоодуглуг, сатира-юморлуг чогаалга-даа бир чүвениң азы персонажтың багай шынарын, дедир (эки) эвес демдээн айтып, эки сөс-биле илередип болур. Ол база-ла антифразистиң ажыглалы бооп болур. Чижээ: Бир кижини

өскезинге багай чүве кылып каарга, өскези аңаа «Четтирдим!» дээр.

Антонимнерни хары угда ажыглаанындан оларның көргүзүп турар чүүлүнүң делгемин, ханызын, омур-хевириниң делгеренгей, бүгү талалыг болуп турарын айтыр. Кылдыныглар болза, бир персонажтың шупту чүвеге салымныын, мергежилиниң байлаан; девискээр болза – оон калбаан, хемчээл чогуң, а үе болза – үргүлчүлелдин, үе талазы-биле хөй хемчээлди каттыштырып турар илереди бээр. Чижээ: С. Сүрүң-оолдуң «Силиг-оолдуң чагаалары» деп чечен чугаазында удурланышкак уткалыг сөстөр.

Эдуард Мижиттиң «Ааткыыш» деп проза-шүлүүнде антоним болур сөстөрни чаңгыс домак иштинге ажыглаанындан амыдыралдың аңгы-аңгы талалары, эки болгаш багай чүүлдери билдинип келир: *Оон бээр-ле амдыгаа дээр амыдыралдың карак чажы төктүр ажыг ыжын-даа, айдыс чыдын-даа деңге тынып, хире-шаам-биле бодум оруум тып, чүткүп-ле чор мен. Өйлеп-өйлеп өөрүшкү болгаш аас-кежиктиң сиртинче ужуп үнүп каап, өйлеп-өйлеп кударалдың болгаш кажсыдалдың тамызынче караи кындыр бадып каап, шын болгаш меге, эки биле бак, ынакшыл биле көөр хөөн чок чорук, чырык биле дүмбей, эрткен болгаш келир үе аразында ол-бо чайгылып, дойлуп чоруур турум эвес чуртталгавысты бодап кээримге, амыдырал октаргайда болгаш үеде азып каан бир-ле улуг ааткыышта чайганып турар ышкаш... .*

Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаанындан оон аңгыда чаңгыс черде хөй янзы персонажтарның азы хөй янзы сеткил-хөөннүг азы назы-хар, аажы-чаң талазы-биле аңгы-аңгы улус туруп турарын дамчыда бээр. Чижээ: *(Шайлааракта) Улгады берген-даа, ортумак назынныг-даа, аныяк-даа улус бар-ла; даштындан топтап көөрге, бай-шыдалды-даа, арай бөдүүнү-даа бар-ла, эштиг-коштуг-даа, эгел чааскаан келгени-даа бар-ла.* (Н.Куулар)

Янзы-бүрү чурумалдар, детальдарга антонимнер ажыглаттынгаш, оларның үе аайы-биле өсерлишкиннерин, солчулгазын, өзүлдезин, болуушкуннарның нарыыдап азы дошкуурап, чидигленип олуларын ийикпе, азы оларны дедир кылдыр база чуруп болур. Чижээ: К-Э.Кудажының «Дуруяалар –

эжеш куштар» деп чечен чугаазында сюжеттиң хөгжүлдезинин аайы-биле Оляның арны-шырайында өскерлиишкиннерин антоним уткалыг сөстөр дузазы-биле илередип турар. Ие болурунга белеткенип, уруун манап турар үеде Оляның овор-хевири чараш кылдыр чураан: **чаактары долу, кызыл-кызыл долбаннарлыг, шырайы төп-төгерик, дурт-сыны улам хертеш, харын-даа көрүштүү аажок**».

Оля уруу-биле чааскаан арткан турда, ооң овор-хевири баштайгызынга уддурланышкак: **«Портфели, чаактары соолбургай, каштагар, шырайы төгерик эвес, эриннери хан чок, карактарның оду суларгай, чаактары, эриннери муңгаргай»**, а 3-кү кезээнде **чаактары долуп, кызыл-кызыл долбаннар көстүгүлөп келгилээн, эриннери тодуг, кызыл, өөрүшкү долган** кылдыр чураан.

Чечен чогаалга, ылаңгыя шүлүк чогаалыга бот-боттарынга чүүлдешпес ийи чүүлдү, антоним сөстөр, домактарны азы абзацтарны удурланыштыр кииргенинден антитеза деп стилистиктиг фигура тургустунар. Чижээ:

Сен биле мен –

Чер биле дээр.

Сен биле мен –

Сеткилдерниң чөрүлдээзи.

Ооң биле мен –

От биле суг.

Ооң биле мен –

Оттуп чадаан сеткилдер (М.Кужугет)

Антонимнерниң чаңгыс шүлүк иштинге ажыглагтынганындан оларның илередип турар чүүлүнүң хары угда боттанмазын база илередип, антитеза көскүзү-биле илереп келир болгаш эмоция күштөлип олурар. Ындыг хевирлиг одуруглар Сылдыс Донгактың шүлүктеринде көвей. Чижээ:

Чырып келзе, караңгы дүн уттундурар,

Оттуп келзе, караңдан дүш уттундурар.

***

Чөөн чүкте

Кадын кыстың шырайы дег,

Одунган хүн чырып кел чор.

*Барыын чүкте
Кагдырган кыстың хөңнү дег,
Хонган дүн арлып бар чор.*

***

*Сеткилимден соок көрүш _
Сектилдиг дээр чырыы-дыр...
Сеткилимден соок сырын –
Дедир куйнуң ырызы-дыр.
Сеткилимниң анчыг ызы –
Деңгеримден казыргы-дыр.*

Эдуард Мижиттин «Хөлеге» деп шүлүүндө хүннүн эргилдезиниң аайы-биле хонуктуң кезектерин бир талазында удурланыштыр, өске талазында дес-дараалаштыр салбышаан, хөлегениң шимчээшкинин көргүскен. Хөлегениң артында өлүмнүн кижиге ооң назынының аайы-биле канчалдыр шимчеп кээрин элдээрткен. Бо шүлүктө үе илередир сөстөр антонимнер кылдыр билдинип турза-даа, олар хонуктуң чылып турарының аайы-биле дес-дараалашкак база болуп турар. Оон аңгыда *мурнумда, соомдан, ооргамче* деп аттар база *дезер, сүрер* болгаш *шураар* деп кылыг сөстери удурланышкак:

Эрген
*Хөңнүмнүң хөлегези
мурнумда
менден дезип чорду.*

Дал дүьште –
чиде берди.

Кежээ –
Соомдан сүрүп эгеледи.

А дүне –
Ооргамче шурай бээр боор.

Бо шүлүктө чүвелерни, оларның кылдыныгларын болгаш оларның үезин бир талазында удурланыштыр, өске талазында сүрүштүр салыпканындан сөөлгү строфада (дүне) хөлегениң кылдыныгының кызыгаарында келгенин илередип турар.

Чамдыкта проза-даа, шүлүк-даа чогаалыңга антонимнерни чаңгыс черге ажыглаанындан бир овор-хевир, болуушкун улам тодазы-биле көстүп келир ийикпе, азы эки-даа, багай-даа чүүлдер туруп келир амыдыралдың хоойлузун илереди бээр.

Чижээ: Хөлчок багай бе дээрге, база-ла багай эвес ышкаш, а эки бе дээрге база-ла ындыг эвес ышкаш, Ургу чоорту чаңчыгаа бээр ирги мен бе деп база бодапкан. (В.Монгуш);

Аржаан-даа бар, хоран-даа бар

Амыдырал артынчагы чая бээр... (А.Үержаа);

Парлалгага ажылдаар болу бергижеге чүнү кылып турганын сактып кээрге, муңгаранчыг-даа, каттырынчыг-даа. (Н.Куулар)

Ийи удурланышкак уткалыг сөстөрни чаңгыс нарын (эжеш) сөстөр кылдыр ажыглаанындан ниитилешкек аян база кире бээр: *Ол ам чүгле боду дээш эвес, а килдизинде шимчээр-шимчевес, эки-багай улузуң дээш база харыылаар сен.* (Н.Куулар)

Бир портреттиң чурумалында бир чүвени өскезинге удурланыштырып, деңнештирбишаан, аңаа үнелел берип турда, антоним уткалыг сөстөр ажыглатгына бээр. Василий Монгуштуң каттырынчыг, юмор-сатиралыг чогаалдарында ындыг чүүлдер көскү. Чижээ: «Арнынга болгаш артынга» деп шоодуглуг чугаазында ийи арынныг кижини ооң чугаазны дамчыштыр сойгалап тура, удурланышкак сөстөрни ажыглап, чаңгыс ол-ла кижиниң ийи аңгы портредин чуруп көргүскен:

– *Экии, эжим! Көрүшпээниvistен бээр дыка-ла үр болду аа! Сээң кырывас магалыңны але, биеэ-ле хевээр. Мен дээрге бырышкак куу кадай-ла апардым. Ашааң дээрге онза кижси ышкажыл, арага-дары шипес, эртем-сургуулдуг, ынакшый-даа берип болур. Кеткен хевиң тулганын але, Сарыгбай. Езулуг амгы шагның сөөлгү модазы-биле чүмненген кижси-ле-дир сен. Бажыңда ам-даа агарар дүк чок-тур але. Чүү кончуг магалыг кижси боор сен. Солунга сени мактап бижсээн материал номчудум. бүдүү иштимде дыка амыраан мен. Тергиин ажылдап чоруур эш-тир сен. Ол болбазыкпе...*

Орукка согур душ бооп душчуп келген ийи херээженниң бирээзи школага кады өөренип чораан эжинге ынча деп хөөрөп олурган. Үр болбаанда орук база ийи чарлып чоруй барган.

Дем хөөрөп орган кадай-кыс ужжурашкан эжиниң дугайын ам өскелерге чугаалап олурган:

«Сарыгбай-биле көрүшпээниvistен бээр дыка-ла үр болган. Ооң кыраан деп чүвзеи хөлчок-тур, бырышкак куу кадай

апарган. Ашаа база өөдежок, арагачы, эртем-билиш чок чүве боор шийн. Ындыг ашакты меңээ берзе-даа, албас мен. Кеткен хевиниң чүдээн чүү дээр. Бажыңың ак дүктерин кара будук-биле будуп алган болдур эвеспе. Чүү кончуг чүдек кижши боор. Солунга ону мактап бижээн материалды номчааш, дыка адааргаан мен. Доруун-на чүве-дир.

Арны ийи, дылы кара кижилер аравыста ам-даа чылбыртып чоруур болдур эвеспе, оваарынза эки.

Антонимнер чаңгыс домак азы чаңгыс абзац иштинге ажыглаттынгаш, персонажтың чаңгыс аай эвес кылдыныын, нарын эмоционалдыг байдалын илереди бээр. Чижээ: *Кырган бир караан улгаттыр, бирээзин сыгырартыр көрүп алган, боданып, бүзүрөөн азы бүзүрөвээни билдинмес олурган.* (В.Монгуш).

Тыва улустуң аас чогаалында, эң ылаңгыя ыры, кожамыктарда, үлегер домактарында антонимнерниң ажыглалы аажок байлак. Үлегер домактарга амыдыралда эки, багай чүүлдерни удурланыштыр салыпканындан оларны дамчыштыр аныяк өскенге, уруг-дарыгга суртаал, өөрөдигниң, чагыгның утказы ханы кылдыр билдинип келир. Чижээ:

*Бак келзе, туттунма,
Эки келзе, салдынма.*

Мурнун хынаар, соон истээр.

*Кижши экизи – хун,
Кижши багы – чылан.*

*Чадаг кижжээ чер ырак,
Чалгаа кижжээ чем ырак.*

*Биче чалгаа
Улуг чалгаага чедирер.*

*Кудай багы арлыр,
Кижши багы арылбас.*

Улуун улчутпас,

Аныяан алгыртпас.

*Ыт думчуу борбаңнатпа,
Уруг караа кылаңнатпа.*

*Даартагы чагдан
Бөгүнгү өкпе дээре.*

*Даг дег караны
Довук дег ак базар.*

Дыка хөй авторлар, эң ылаңгыя шүлүкчүлөр, боттарынын тып азы чогаадып тургузуп алганы антонимниг одуругларны ажыглай бээр. Ындыг одуругларны долу азы лексиктиг антонимнер санынче киирери берге, ынчалза-даа авторнуң тывыы кылдыр ап болур. Чижээ: Алексей Бегзин-оолдуң дараазында шүлүүнде удурланышкак уткалыг сөстөр лириктиг маадырның кандыг сеткил-хөөнүн илередип турары билдине бээр.

*Сен – кара хөрзүннүг тайганың Айы,
Мен – хая-даштыг мээстиң Согуназы,
Сен – арга чарыктың чараш Даңгыназы,
Мен – көк хорумнарның дошкун Тажызы.
Ай биле Согуна дег, салымывыс каттышпас –
Аъттың кудуруунга сааскан уялаvas.*

*Сен – меңгилиг таңдының чараш Ивизи,
Мен – сарыг хаяның черлик Манызы,
Сен – сарыг хаямга дүннеп келбес сен,
Мен – меңгилиг таңдыңга ис баспас мен.
Эзер баштары дег арнывыс көрүшпейн,
Эгүүр шагда аңгы кырыыр бис.*

*Согуна биле Ай чаңгыс черге үнмес
Шокар Маны чараш Ивиге эштешипес. (А.Б.)*

Кызыл-Эник Кудажының «Ыы» деп чогаалындан чижектерни база көрүп болур: «Амыдырал черле ынчаар чаяаттыңган – ыяап-ла удурланышкактарлыг болур: ак биле кара, изиг биле соок, өөрүшкү биле муңгарал, амыдырал биле өлүм.

Оът-сиген безин эпти-ле көк чытпас, үргүлчү үнүп, чечектелип, оңуп, дүжүп турар. Шаг-үени кым-даа – бурган-даа, алах-даа, христос-даа оожумнадып шыдапас, Шаг-үени кым-даа – бурган-даа, алах-даа, христос-даа дүргедедип шыдапас.

Ук үзүндүдө ажыгаттыңан антонимнерниң шуптузун лексиктиг антонимнер кылдыр санаары болдунмас хевирлиг. Оларны дамчыштыр автор ниитилелдиң амыдыралында чөрүшкөк чүүлдерни илередип турары тывызык.

Мария Күжүгеттиң «Черле ындыг» деп шүлүүндө төрөлдөргүл илередир чүве аттарын ийи аңгы строфада удурланыштыр салып, ажыглапканы – авторнуң тывыы. Баштайгы строфаның тос одуруунда – кижиге эки, ажыктыг чорда, сени долгандыр турар улустуң аксы-сөзүнүң чымчак апаарын хуу үнелел категориязының кожумаан шууштур кииргени-биле илереткен. А ийиги строфаның 9 одуруунда – кижиге биеэги дег ажыктыг эвес апаарга, ол кожумактың орнунга эвес деп бадыткапас артынчы дистиништир ажыгаттынып, удурланышкак утканы дамчыдып турар. Бо шүлүктө грамматиктиг антонимнерден тургустунган антитезаны тодазы-биле көргүскен:

Черле ындыг:

Четчир, шору чоруур шаанда
Сеңээ төрөл улус-ла хөй.
Угбамайлаан, дунмамайлаан,
Уруумайлаан, кудамайлаан,
Эжимейлээн, чуржумайлаан,
Эң-не эки кунчуумайлаан,
Ченгем-даа дээр, чээним-даа дээр.

Черле ындыг.

Бо шүлүктө антоним уткалыг сөстөр амыдыралда туруп келир чөрүлдээлерни чедингири-биле дамчыдып шыдаан.

Александр Даржайның «Ынакшылдың хемчээлдери» деп шүлүүндө ынакшылдың күжүн, чаражын көргүзөр дээш, антоним азы синоним болуп чоруур бүдүн одуруглар азы строфаларны ажыглан. Оларның дузазы-биле лириктиг маадырның хөөнүн автор кончуг бедии-биле, аажок чараш, онзагай кылдыр илереткен. Ынчангаш ында гипербола, литота

Черле ындыг:

Сени кежик оя бээрге,
Сеңээ төрөл улус төнер.
Угба эвес, дунма эвес.
Уруу эвес, куда эвес,
Эжи, чээни, чуржу эвес,
Эң-не эки кунчуу эвес,
Ченгези-даа эвес боор сен.

Черле ындыг.

аргаларын кончуг тывынгыры-биле ажыглаанындан ук шүлүк ханы уткалыг болганы ол:

*Чүрээңдиве шөйген кокпам узун дурту
Экватор куржаандан-даа ушчок ырак.
Эгези бар, төнчүзү чок эрткен оруум
Чүс-чүс чылда метр-биле хемчээттинмес.
Орлан-чассыг ынакшылым ханызынга
Океаннар дүвү безин хемчээл болбас.
Он-он улуг Атлантика каттышкааштың,
Оолдар ойнаар хөөлбек ышкаш сагындырар.
Альпинист-даа халбактанып үне албас
Өлүм билбес ынакшылым өндүр бедик.
Аңаа деңней алыр болза, Гималайлар
Өшкү оъттаар хензиг ынай тейжигеши-тир.
«Ынакшылга дээди хемчээл дөгерези
Ынай-дыр» - дээн угаанымның доскуду бе?
Шодук-кенен сеткилим чок, ынчалза-даа
Чоргаар, түрлүг, харыы-сөзүм дыңна, өңнүк:
Өндүр бедик, ушчок узун, дүп чок ханы
Өлчей бүргээн, мөңгө оңмас ынакшылым –
Арыг сеткил, Шынчы чорук, Хүндүлежиг,
Ажыл болгаш Бүзүрел деп хемчээлдерлиг. (А.Даржай)*

Кижини төрөлгөтөннин амыдыралының эргилделиг, төнчү чогуун, назы бүрүзүнүн бодунуу-биле чараш, чаптанчыг болурун Антон Үержаа шүлүктеринге удурланыштыр көргүзүптери-биле тывызык. Ук арга бо шүлүктерде колдуунда антонимнер дузазы-биле илереттинген. Догу азы лексиктиг антонимнер оларда таваржып турар-даа болза, хөй кезинде кижиниң назынының чада бүрүзүнүн демдектерин айыткан авторнуң бодунун тургузуп алганы, причастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүглелдер, чангыс аймак тодарадылгалар кирип турар антонимниг конструкциялары ээлеп турар, ынчангаш оларны авторнуң бот-тускайлаң антонимнери азы поэтиктиг антонимнер деп болур.

«Күзелдер» деп шүлүүнде **акылары** биле **чаптар** деп сөстөр өзек болбушаан, оларны тодарадып чоруур бөлүк сөстөр-биле чашкы болгаш улгады берген ийи аңгы назынның демдектерин айтып, тодарадып чоруур:

*Эмдик чаваа өөртөкөн, шалба чайган
Эзир түрлүг, экер-эрес, күдөр-шыырак акылары база
Садчыгашта ховаганнар, куштар-биле чаржып ойнап,
Салгын-хатты адааргаткан каткы-хөглүг чаштар.*

А оларның аайы-биле күзелдер удурланышкак: кижги бичии чорааш, турза – узун, тутса – мөгө болуксаар, а улгады бергеш, хензиг, ынай чаи бооп хуула бериксээр. Ол 2 назынның кайызы-даа бодунуу-биле онзагай деп чүвени ол конструкцияларда күзелдерим назым дег чаи турган-дыр ийин (чашкы назын) база күзелдерге назы турбас (улгады бергени) деп ийи удурланышкак домактар түңнеп турар.

«Ийи назы» деп шүлүкте база-ла ол ийи назынның ылгалын, назын аайы-биле кижилерниң эмоциязын азы чугаазын илередир антоним кылыг сөстери-биле көргүскөн:

чаш кижги: *Амыраанда – каттыргылаар,
Ажынганда – ыглап билир;*

а улуг кижги: *Хөөрээр, ырлаар, алгаар, мактаар;
Көксээр, сөглээр, химиренир.*

Бо одуругларда домактар, оларның кежигүннери аразында удурланышкак. Чаш кижиниң хинчек чогу, а улуг улустуң каш-даа чаннап, бодун аңгы кылдыр алдынып турарын чаңгыс аймак кежигүннер болур антоним кылыг сөстери-биле чедимчелиг дамчыткан.

Ындыг хевирлиг теманы «*Кызыл-даван*» деп шүлүүнде база илереткен. Кандыг-даа кижги улгады бергеш, эрткен үезинче, чурттап эрткен оруунче хая көрнүп көөр ужурлуун лириктиг маадырның адындан бижиттинген бо шүлүкте антоним строфалар дамчыштыр илереткен.

Бо шүлүкте авторнун төрөөн черинге ынакшылы, ону каапкаш чоруй барганы дээш, аарышкызы, буруузунган сеткили чажыды-биле илереттинген. Мында салгын ышкаш кишкип халып турар кызыл-даван чаи оол боду лириктиг маадырга чажындан ояр черге кызыл-даван баспаан улгады берген боду удурланышкак. Ында лириктиг маадырның ийи аңгы назынының ылгалын хаак аът мунгаи, ынай болган чшик адак оол бодун сагышта көрүп кааны-биле ол-ла черинге идиктерин жулгаш, маңнапкаш, чайгаар-ла ора дүшкен улуг бодунун миннип келгени херечилеп турар.

Назы аайы-биле деңнеп турар конструкциялар кирген кылдыныгылары база удурланышкак: чаш оолдуң *арыг мөңгүн коңгулуур дег өткүт каткызының куттулуп турары* база улгадып келгенде, *даваннарга изиг көс дагапканзыг..., таваңгайының ханы сыстып, саргаан турары*. Бо одуругларда *каткы* биле *хан* деп сөстөр антитезаның өзээ болур, а *куттулар* болгаш *саргыыр* деп антонимнер оларны улам чидиглендирип турар. Хараган тени лириктиг маадырны шиштепкенинден сыстып келген хан дугайында эвес, а төрөөн черинге чассыксаан сеткили, сагыш аарышкызы биле өскөн булуңунуң ону чемелексээн хөөнү каттыжып, чажыртынган. Чашкы сактыышкын биле амгы боттуг амыдырал каржып турар.

Ол-ла көрүш-биле бижиттинген «*Эдертип ал*» деп шүлүүндө оол биле кыс лириктиг маадырлар удурланыштыр чуруттунган: чашкы үезинде оолду эдертип алырын дилеп, оон чыда калбайн чораан бичии уруг биле элээди апарып, улгады бергенде, уругдан ону эдертип алырын дилеп, чыда калбайн турар эр.

Бичиизинде шывык чаштыг хензиг уруг биле хып дээн чалыы апарган уруг: чашкы үезинде хөй тодаргай чурумал көзүлбейн турган уругнуң даштыкы хевириниң хуулуушкунун эмоция домактарын дамчыштыр автор кончуг чараш кылдыр илереткен. Эрткен үеде *шывык чаптыг хензиг уругга* амгы уруг удурланышкак: *хүлүмзүрүүң хүнден артык чылчырыктыг, каткы-чугааң аялга бооп хуула берген; кайы чапта чаактарың хаяа ышкаш, кыза берген!* Бичиизинде уругнуң чаштыг турган карактары, ам улгады бергенде, ийи эртине апарган: *канчап шак ол ийи эртинениң чажын төдүп чорааным ол* деп миннишкин онзагай эмоцияны илереткен. Лириктиг маадырның чажында тоомчага албайн чораан уруунуң өскерлишкенин, өзүлдезин градация аргазы-биле көргүспүшаан, эмоцияны улам күштелдирген.

Мында *эдертип ал* деп домактың адресантызы болгаш адресады солушканы-биле чамдык сөстөрни, одуругларны автор сагыштыы-биле катаптап, оларда чүгле бирги болгаш ийиги арын кожумактарын солупканындан удурланышкак шыйыг үнүп келир:

Шывык чаптыг хензиг уруг

Шывык чаптыг уруг ышкаш

Чыда калбайн соомдан маңнап,
«Эдерт» – дээштиң ыглап-сыктап,
Эрежир турган ийик сен.

Чыда калбайн сооңда чор мен...
Эргим сарыым, мөңге шагда
Эдертп ал, мени кагба.

Ынчангаш лексиктиг антонимнерден аңгыда авторларның боттарының ажыглаптары антонимниг одуруглары чечен чогаалга онзагай чурумалдыг арга азы удурланыштырлга // антитеза аргазын тургузуптары оларның дылының бот-тускайлаң болуп турарын бадыткап турар.

2.3. Онзагай ажыглалдың сөстөрүнүн чечен чогаалга ужур-дузасы

Эвфемизм болгаш фразеологизмнерниң ажыглалы

Түрк дылдарда, ооң иштинде тыва дылда аас-даа, бижимел-даа чугаага эвфемизмнер калбаа-биле ажыглаттынып турар болгаш оларны дамчыштыр чоннуң культуразы, ёзу-чаңчылдары илереттинип келир. Эвфемизмнерни чугаазынга ажыглап турар кижиниң мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын база оларны дамчыштыр билип ап болур.

Тыва чогаалда эвфемизмнер база делгеренгейи-биле ажыглаттынып турар. Чогаалчыларның назы-харының аайы-биле оларның ажыглалы база чаңгыс аай эвес. Тыва болгаш өске-даа чоннарның ёзу-чурумунда кылып болбас чүүлдер, адап болбас азы табу (хоруглуг сөстөр) бар. Дылда табу дээрге адаары хоруглуг сөс болур, ынчангаш оларның орнунга хереглеттинер сөстөрни *эвфемизмнер* [грек *euphemia* – дорт эвес, чымчадыр адаары] дээр.

«Тыва дылда табу болгаш эвфемизмнер» деп эртем статьясында ф.э.д., профессор Ш.Ч. Сат эвфемизмнерниң дараазында бөлүктөрүн берген:

1. Коргунчуг араатан аңнар, куштарның аттары;
2. Бойдустан чамдык болуушкуннары (аар, кадыг түңнелдиг);
3. Коргунчуг аарыглар аттары;
4. Кижиниң өлүмү-биле холбашкан сөстөр;
5. Аң-меңни адып-боолаары-биле холбашкан сөстөр;
6. Кижиниң чиигеп, карак чырыыры-биле холбашкан сөстөр дээш о.ө.

Тыва чогаалда ажыглаттынып турар эвфемизмнерни 2 кол чугаа кезектериниң айы-биле база аңгылап болур: *чүве ады-эвфемизмнер, кылыг сөзү-эвфемизмнер.*

Тыва улустуң аас чогаалында, эң ылаңгыя чалбарыглар болгаш йөрээлдерде ойзу адаан сөстөрниң ажыглалы хөй. Чижээ: ойзу адаан сөстөрни анчының чалбарыгларында барын айтып болур:

*Чус кара чүректиг,
Муң кара доңгулдуг...
Бай буруул таңдым, өршээ!
Сарыг диштинден,
Саксагар кудуруктуундан
Элбек-чалбак кылдыр
Ээй көрнүп, өршээ...*

Аңчының алгыжында диин сүрүп келгенин, аңнарның адын дорт адавайн, оларның хевир бүдүжүн айтып, ойзуп чурумалдарны чуруп турар.

Сыын, мыйгак буур ышкаш улуг аңнарны аңнаан улус база чалбарыгларынга ол аңнарның аттарын дорт адавайн, оларның хевир-дүрзүзүн тодаргай кылдыр айтып, ойзу сөглөп турар. Чижээ:

*Дазыл дег мыйыстыындан,
Дазагар эмиглиинден,
Соп чиир чиглиинден,
Сорулар чаглыындан...*

Ол ышкаш шаанда адыг ижээни аалдаарын алышкылар аңнаар дээр. Адыг ижээнин аңнаарда база чалбарыг чугаалаар. Ук чалбарыгда адыгга хамаарыштыр, ооң адын дорт адавайн, ойзу адап турар. Чижээ:

*Хайырлаңар, Хайыракан.
Көрүп танып аарындан...
Үгээм! Чылыг хоюг-чоорган..
Үр болбайн, үнүп көрөм, үгээм!
Шаап келдим,
Чортуп келдим, коргунчуум...
Хааннар, беглер ортузунда
Саадавыткан хоом.
Арттар, сыннар аксы*

Хаглы берген, хоом.

Тыва чоннуң амыдыралының энциклопедиязы деп адап болур Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп роман-дилогиязында эвфемизмнер аажок байлак кылдыр ажыглаттынган. Олардан дылга черле калбаа-биле ажыглаттынып турган эвфемизмнер эң хөй таваржып турар. Дыка хөй эвфемизмнер быжыг туруштуг, фразеологтуг каттыжыышкыннар кылдыр база хөйү-биле ажыглаттынып турар.

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп дилогияда кирип турар эвфемизмнерден кижиниң чок апаары-биле холбашкан сөстөр хөй болуп турар. Олардан дылга ажыглаттынып турган дараазында эвфемизмнерни аңгылап болур: *аъттаныр, тыны баар, аьдының бажы хояр, кызыл-дустаар, бурган оранынче чоруй баар, ажы-төлүн каар, чок апаар, хенертен баар, шыдашпайн баар, калыр, чарлыр.*

Чижээ: – *Чок, уруум... бо-ла бистиң кожа-хелбээ чурттап чоруурувус эвээш аңчы өглер ишти дөгере_«аъттанган»... – деп, ачазы авазын үзе кирип харыылаан (С.Сарыг-оол);*

Тараачының тыны баар болза, ооң аьдының бажы хойганы ол дижир-ле болгай деп, бажынга барып хап-ла тур мен (С.Сарыг-оол);

– *Ой, дадайым! Ынча дивес. Бурган оранынче чоруй барган-дыр – дээш, угбам мени даштыгаа одаг чанынга аппаады (С.Сарыг-оол);*

– *Мынча чаш ажы-төлдү чииледир кагганы ол-дур! (С.Сарыг-оол);*

«Чок апарган, Хенертен баады... Шыдашпады. Тоожок-ла болду. Чүү дээр ону. Чугаалаар-даа чүве тывылбас. Кым-даа ынчаар бодаваан!» дижир-ле сөстөр бар (С.Сарыг-оол);

Имейден чарлырымда,

Ийи харлыг бичии-ле мен (С. Сарыг-оол);

Оон аңгыда авторнуң бодунуң тыпканы хөлчүү эртер, оңа бээр деп эвфемизмнер база бар. Чижээ: *Ында тыва «төрелдери» үдеп таакпылашкаш, арткан-калган кара таакпыларын боттары тыртып, кара-арагаларын боттары ижип, хөлчүү эртин – кызыл-дустай бергилээн-дир (С.Сарыг-оол);*

... Аваң хөөгүй сырыннаньп ырлап чоруур апарган соонда, **шынап-ла оңа бергени ол-ла болгай** (С.Сарыг-оол);

Оңар деп сөс тыва дылда чүгле үнүш-бойдуска хамаарыштыр ажыглаттынып турган болза, мында кижиге хамаарыштыр ажыглааны онзагай.

Дылда утказы өске-даа болза, бо чогаалда контекстин аайы-биле *чок анаар* деп сөстүң синоними бооп болур *кордал чок, элдеп болур* деп сөстөрни база айтып болур. Чижээ: – Мындаагы читкен улузувус **кордал чок ийин моң** – деп мындыг (С.Сарыг-оол);

– Чааскаан хонган болза... **элдеп болу бербес ирги бе?** – деп, *Чарык-Чаак эжинден айтырды* (С.Сарыг-оол).

Улустуң кожамында кирип турар *караш кылдыр ужар, хөлбеш кылдыр хадыйр* деп сөстөрни база бо бөлүкче кирип турар, эвфемизмнер кылдыр ап болур:

Хеккилештир эдип-эдип,

Караш кылдыр ужа бээр мен,

Көккүлештир үнүп-үнүп,

Хөлбеш кылдыр хадый бээр мен... (С.Сарыг-оол).

Ол-ла чогаалда мал-маган, аң-меңни өлүрери-биле холбашкан эвфемизмнерни база айтып болур: *бооп чиир, согар, (хой) дөггерер, изиг-ханнаар, аялап-дузактаар, хайырлаар* дээш о.ө.

Чижээ: *А оон чүве «бооп» чиир* дээн болза, *улуг шош, карак чажы үнер* (С.Сарыг-оол); *Ол куданың доюнга соккан өле шарыны союп тура, дорзуунуң кезин таптыг-ла сес тудумга өйлей союп каан* (С.Сарыг-оол);

Хой дөггерип, изиг-ханнадыр бе; (С.Сарыг-оол);

– *Че, сен бир-тээ күске думчуундан хан ап, ок бажы ханнап аайлашкан кижги ынаар чортуп органың дээр-дир-ле* – деп, *Арыже үдээн аянныг бажы-биле имнеп, баштактанды* (С.Сарыг-оол).

Чамдык чогаалдарга авторлар эвфемизм сөстөрни элээн хөйү-биле ажыглап турарын Монгуш Доржунуң новеллаларындан көрүп болур. Кижиниң чок апарганын солуп адаар эвфемизмнерни автор ажыглаан. Тоожукчу мында бичии оглу-биле кады чугаада киржип турары онзагай аянны кирип турар. Бичии оолдуң кырган-ачазынга хамаарыштыр

эвфемизмнерни ажыглап турары ооң ынакшылын, сеткилинин чымчаан, улуг өгбезинге хүндүлелин дамчыдып турар.

Чайгы аяс эртен беш харлыг оглум-биле уруглар садынче чоруптум. Орук ара оглум мынча диди:

– *Орланныы ышкаш, мээң база кырган-ачам бар. Мээң кырган-ачам ховуда удуп чыдар. Дыштанып чыдар. Кыш дүжерже, кырган-ачам Соок-Ирей апарган чанып келир.*

– *Ийе, оглум, сээң кырган-ачаң дыштанып чыдар.*

Бо сөстөрни өске кижги үнү-биле чугаалапкаш, чүге-ле ийик, оглумну далаштыра бердим... .

...Чылдар. Дистинишкен кастарга дөмей силер. Чылдар! Ужсуп эртин-ле турар силер. Силерниң бирээңер-биле кады мээң хаварыктыг адыштарлыг, аңчы, ус-дарган ачам база «ужсуп» чоруй барган...

Мен база-ла оглумнуң сөстөрүн барык-ла өттүнүп тур мен:

– *Мээң ачам ховуда дыштанып чыдар. (М.Доржу)*

В. Серен-оол илиглеринде бодунуң тыпканы эвфемизмнерни ажыглап турарын дараазында строфалардан көрүп болур:

*Чаа, чараиш, чаагай чүүлдүң шаңнакчызы
Час-даа болза чаныптарда, чуртталганың
Чамдык чүүлүн олча кылдыр хойлапкаш баар.*

***

*Эзеринден туттунары –
Эмдик аъттан бектениг-дир.*

Сандайындан салдынмазы –
Чазыглардан сестири-дир.

***

*Соңгам өттүр чодурааның
Чокпак чечээ саглаңнады.*

Кончуг эрте аравыстан кызыл-дустаан
Ховар чаян – артист Кара сагындырды.

*Хову черниң сырыны дег,
Хоюг үнүң – кулаавыста.*

***

Институтка

Хып дээн чалы оолдар чүрээн

*Ийлетки дег,
Кыңгырады ырлап чордуң.
«Агарарган
Чаңгыс парус» сен бооп хуулгаш,
Ат чок далай – сагыжымда эштип артты.*

***

*Талдан кылган
Даянгыыжым чидирпкеш,
Даглыг черде
Тайып-ужууп улчуп чор мен.
Таныжыксаан
Эргимимден куя бергеш,
Талдар кайган, эът-чүрээм ыстап чор мен.*

Антон Үержааның шүлүк одуругларындан шүлүкчү // чогаалчы кижиниң чок апаарын илередир *ыры үстүр; шүлүк, ырын каар* деп эвфемизмнерни база аңгылап болур. Олар шүлүкчү кижиге доо оранче аъттаныптары сагыш-сеткил культуразын азы байлаан каап, ол делегейден ырай бээри деп болур. Чижээ:

*Чадаганның хылы ышкаш,
Шаа кээрге, ырым үстүр... (А.Үержаа)
...Шүлүк, ырым каарындан
Чүрээм саргып, коргар-дыр мен. (А.Үержаа).*

А.Үержааның бодунуң тыпканы эвфемизмнерде хүн бүрүдө амыдыралдан алдынган сөстөр кирип турары ооң дылының бир онзагайы, чончузун херечилеп турар. Чижээ: *Кара хлеб сүүзүнүн магадавас апаар; кара шайның чыдын магадавас апаар; өгнү шуурган буза шааптар; өшкен от; шайы сооган от; авамның мээ чылдып бербес шайы; одаан каапкаш чоруур; эзерден чайлыр; сөөлгү көйшиче үдээр дээш о.ө.* Чижээ:

*Кара хлеб сүүзүнүн,
Кара шайның айдыс чыдын
Магадавас апаарындан коргар-дыр мен. («Коргар-дыр мен»).*

*Авам ам чок. Үүле-халап шуурганы
Авыралдыг улуг ак өөн буза шаапкан.*

Өремелиг шайы сооган өшкен от... («База катап ээлчеглиг шөлээм келген»)

Хөөгүй мени сөөлгү «көбшиче»

Хөй чон удеп, ыглажып тур. («Дүш»).

База ол ышкаш чогаалчының шүлүктеринде кижиниң кара күштерге, аза-букка алзып, чок апаарынга хамаарышкан эвфемизмнерни айтып болур. Шак мындыг хевирлиг эвфемизм сөстөр кижиниң кара күштерге болгаш өлүмүнге удур туржуп шыдавазын көргүзүп турар. Чижээ: *элик черден элчи келир, сүнезин мөчүзүн каггаи, ужа бээр, аза-четкер аалдаар, четкерлер кулак уунда хидилежир* дээш о.ө. Чижээ:

Эрлик черден ээлчи келзе, чүгле ынчан

Эр-ле бодум кара чааскаан баргай мен аан. («Силер-биле хиним тудуш».)

Аза-четкер аалдан турар –

Ам-на шагым келгени ол-дур. («Ногаан аът».)

Бойдустуң ыяш-дажы, үнүштери онуп, өлүп азы ужуп турарынга болгаш октаргай, космоска хамаарышкан эвфемизмнерни шүлүктерде ажыглаанын айтып болур. Чижээ: *чочагай хөрзүнүнче дүжер, хаттар күдүрээлиг кавайындан ырады шаап аппаар, сылдыс ышкаш чүгүре бээр, өртемчейже халдыптар, айдың дээрде халдыр дээш о.ө.* Чижээ:

Сарыг дыттың сүдүн эмген азарганчыг чочагайы,

Шаа кээрге, хөрзүнүмче дүже бердим. («Адырылдым».)

Күскү хаттар кенен, тенек күжүр мени элзедип,

Күдүрээлиг кавайымдан ырады шаап аппардылар. («Адырылдым».)

Эки кижси сылдыс ышкаш чүгүре бээр... («Дөрттээн одуруглар».)

Өгбелерим чоруун улап,

Өртемчейже халдыптар мен. («Мөңгө баглааш».)

Ынчангаш авторнуң ажыглан эвфемизмнери чогаалдарының дылын канчаар-даа аажок байыдып, уран-чечен болдурбушаан, тыва чоннуң малга, кижилерге, бойдуска кандыг хамаарылгалыг болуп чораанын көргүзүп турар.

Монгуш Эргептин «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузунда Тожу диалектизинге хамааржыр эвфемизмнерни хөйү-биле ажыглааны чогаалдың дылын чеченчидип турар.

А чамдык «адыг» деп табу сөстүң тожу диалектизинде бар *хымыскалаар-аң, хайыралыг-аң, чааш бора, калбак-майык, хоюг*

дүк, шумаш-кулак, чаглыг дээн чижектиг эвфемизм сөстөрүн кирибейн, литературлуг дылда таваржып турар «хайыракан», «мажаалай» деп сөстөрүн ажыглап турар. Ол сөстөрүн хоорай чурттуг Өнер-оолга тайылбырлаарга-даа, билдинмес деп чүвени Бараан Самбуевич билгеш, литературлуг дылда эвфемизмнерни кирип турар.

Ынчангаш чогаалчы бүрүзү бодунуң чогаалының сөс курлавырын тургузуп тура, дылдың шупту аргаларын кайы хире чедингир кылдыр ажыглаарын бодап турар дээрзи чогаалдардан көстүп турар. Сөзүглелдин тема, идеясы база сюжеттин хөгжүлдезинин ооң лексиказы-биле холбаалыын номчукчулар база эскерип, чогаалдардан хөйнү өөренип, сайгарып турары күзенчиг.

Алексей Бегзин-оолдун дараазында шүлүүнде авторнун эвфемизмнери болгаш фразеологизмнери хөйү-биле ажыглаттынып, чогаалга чончу аян-хөөннү кирип, онзагай дылын бадыткап турар:

«Ток-ток дээримге, толагайым аарыыр» дээш, кырган торга
Долгай дыдын каавыткаш, ужа берди, чассыгбайым.

Доңган баарым чылдып келир, сени чоктаан, өскүс хөңнүм
Дожу-хары изиг чайын, эривес-тир, чассыгбайым.

Торга соктаар кургаг сыра доразында *чиирбейлер*
Дөргүн аьрга болу бээрин көрбөс боор мен, чассыгбайым.

Кара-дуруя шуурган оштап, ужуп эртер бир-ле күзүн
Кара бажым халаш дээрин хөрүмнөп каан, чассыгбайым.

Эжини-даа, багайны-даа эгин шаанче чүктөп эрткен
Эгей оглу сөөлгү «болчаан» утпайн чоруур, чассыгбайым.
(А.Бегзин-оол)

А.Даржайның прозазындан алган үзүндүлөрдө болбас азы төнгөн кылдыныгны илереткен кылыг сөзү-фразеологизмнер хөйү-биле ажыглаттынган. Чижээ: Хөлчүгештин эриин дургаар үнгөн чыраалардан кушкаштарның мыжырашкан үнү безин дыңналбас, сактырга-ла, чер-дээрде шимчеп болгу дег-ле бүгү

чүүлдер дөгерези кагып, оңгааш, *шаг-шинээ төнүп, чилчи үстү берген чүве дег, ыржым тыртып турупкан.*

Төрөөн суурум, авам ышкаш, улуг тынып, *урде көрбөөн, алага барган* оглун дүвүрел-биле сактып, дүн-хүн дивейн, кыш-чай чок орукче көрзүнүп, *карак албайн-на турар* ышкаш.

Агаарда *өрге чылгаар өл чок.* Бүзүрөөчөл чаңывыстың хайы-биле кокайга хой кадартканының соонда *коданывыс карарып каарга,* ам кээп, бажывыс шаштынар бис. (А.Д.)

А.Даржайның «Игил ызы» деп шүлүглелинде авторнун фразеологизмнери аажок байлак ажыглаттынганы чогаалдың дылын чеченчидип турар:

*Куйга-башты адыңнаткан диңмирээшкин...,
Кудай хиндиин кымчыланган кызаңнаашкын...
Сеткил-сагыш аар кара булут тырткан –
Септиң кыры кааң аяс хүннээректээн;
Хүнүм караан ажыт киирбейн,
Күжүр боттуң тынын өршээ!
Аймак-төрөл өөрүм дилеп,
Азып-тенип чоруур кас мен.
Хөглөп ойнаар, шымнып эшитир
Хөлүмден сен чарбайн көр!
Өөрүшкүм өжүрбө даан,
Өршээлден мээ көргүзүп көр!* (А.Даржай)

Шүлүкчү А.Бегзин-оол «Эрги чагаа» деп шүлүүнде фразеологизмнер, эвфемизмнерни база эргижирээн сөстөрни хөйү-биле кирип, чогаалдың лексиказын дыка байыткан:

*«Булуттуг дээрниң адаа-биле,
Будуктуг ыяштың кыры-биле,
Хар дег саазынны арным кылгаи,
Карандааны дылым кылгаи,
Кымчым бааның салбаа болган,
Кызыл тыным чамдыы сеңээ
Хувискаалчы байырымны
Куспак долдур сөңнедим» деп,
Шуваганчы, дөңгүр баштыг кырган-авам
Шуурган-хат дег, аревэчи үезинде
Кайгал чүве, кырган-ачам чагаазының
Кажар, оптуг, дүлгээзинниг аянынга,*

*Эптеп-чөптөп, аагайлап, чайгап келир,
Элзедшинге алысканын сагынган боор,
Шагда-дүпте бижээн чагаа тудуп алган,
Чалыы шаанче «чана берген», боданып ор* (А.Бегзин-оол)
Кызыл-Эник Кудажының «Ыы» деп бартаазынныг
(детектив) тоожузунда авторнуң бодунуң чогаатканы байлак
фразеологизмнер бар.

Кижини аңгы-аңгы таладан чуруп көргүзөр уткалыг
демдек ады-фразеологизмнерни дараазында бөлүктөргө чарып
болур:

1) Кандыг-бир социал бөлүккө хамааржырын көргүскен:
кара доңгаларын эки каргактап албаан чүвөлөр (= чүге-даа
өөрөнмээн, чедир өөрөнмээн, эртем чок дээн);

2) Интеллектуалдыг байдалын илередир: *Думчуунуң үдү
чок буга* (= мелегей, чүвө билбес);

3) Аажы-чаңын көргүскен:

Хырнында бүдүн хырбача суп каан дег шелегер ижсин (=
шөртөк, семис) дээн дээш оон-даа өске.

Авторнуң бодунуң чогаадып алганы кылыг сөзү-
фразеологизмнерни дараазында уткалыг бөлүктөргө чарып
болур:

1) Кижилернин социал байдалы-биле холбашкан
фразеологизмнер: *Чаңгыс аяк эрии ызырып алганнар-дыр ийин*
деп домакта дылга турган **аяк эрии ызырар** «чемни аас дээр»
дээн уткалыг кылдыр хереглеттинип турган быжыг
каттыжыышкынга *чаңгыс* деп сан адын немээш, «өг-бүлө туда
бергеннер» деп чаа уткалыг кылдыр ажыглап турар.

2) Чугаа-соот-биле холбашкан фразеологизмнер: *Бора-
хөкпештер мыжыраашкыны-даа турбаан* (= кым-даа
хопташпаан, чугаалашпаан);

3) Ажыл-агый-биле холбашкан кылдыныг көргүзөр
фразеологизмнер: *Херектиң дадарык илчирбези ында хөмдүнгөн*
(= херектиң хамык дөзү, будулгаазыны ында чаштынган),
херектиң дүргээ ам-на частып эгелээн (= херектиң ужу көстүп
эгелээн), *буттарда барба-тараа, малдыгыр коргулчун-даа
баглаваан* (= кым-даа шаптыктаваан).

*Прокуратура ажылдакчызы кайыын-на анаа, хөлегедө
хөнек кускактап алгаиш орган деп* деп авторнуң фразеологизми

наречие уткалыг ажыглаттынып, ооң амыр-дыш чок ажылын илереткен.

Дылга черле ажыглаттынып турган фразеологизмнерни автор бодунуу-биле чеченчидип, оларга синоним, чамдыкта антоним уткалыг эжеш фразеологизмнерни чогаадып, чогаалды улам каастап, чеченчидип турар: *Ол дээрге агаардан дүжүп келбээн, салаадан соруп албаан... чагаа* (= билдингир), *кижи дылы сынар, словарьлыг фондузу байыыр* (= элдепсинип, кайгаар) дээш оон-даа өске.

Кызыл-Эник Кыргызович орус дылдың фразеологизмнерин, үлегер домактарын таарыштыр кирип, чамдыкта сөстөрни боду немеп ап, улаштыр чогаадып турар: *озалдаан-дыр силер, поезд шагда-ла чоруй барган*; а бир өске таварылгада *поезд ам-даа Саян ашпаан* деп өскертип кирип турар. Оон аңгыда *Ийи билдинместиг деңнелге*, а бир домакта *чүгле ийи эвес, хөй билдинместиг деңнелге; бөрүден коргар болза, алаак кирген херээ чок; чогуш соонда чудурук чайган херээ чок* дээш оон-даа өске.

Ол-ла чогаалда К-Э. Кудажы чамдык хостуг сөс каттыжыышкыннарындан фразеологизмнер тургузуп ап, оларны деңнелге уткалыг ажыглап турар: *Бо херек үүлгедии дээрге аныяк кижиге дүмбей эзим, чалым хая, хажыр далай ышкаш болган; Ынакшылга кадыр чер-даа, хажыр далай-даа, хаттыг дээр-даа моондак болбас* дээш оон-даа өске.

Ынчангаш тыва чогаалга дылды байыдар эвфемизмнер болгаш фразеологизмнерниң ажыглалы аажок делгем болганы оларны чоннун база ажыглап турарын бадыткап турар. Ооң-биле чергелештир авторлар боттары база чаа эвфемизм, фразеологизмнерни чогаадып ап, чогаалдарын улам каастап, чеченчидип турары оларның тывынгыр-сагынгырын, дылының чедингирин, чончу болуп турарын бадыткап турар. Төрээн тыва дылының материалдарын чогаалдарынга элбээ-биле кирибишаан, боттары база чаа-чаа сөстөр, СК чогаадып ап турары оларның ындындан уран талантызында, дылгыр азы чечен-мергенинде болуп турар.

Ховар ажыглалдың сөстөриниң ужур-дузазы

Чечен чогаал колдуунда литературлуг дылга, ниити ажыглалдың лексиказы-биле бижиттинер болгаш ында чүүлдер

номчукчуларның назы-хары, мергежили, чурттап турар чери, сонуургалы хамаан чокка оларга билдине бээр кылдыр бижиттинген болур. Ынчалза-даа чамдык чогаалдарның тема, идеязынга чагыртып, ында көргүскен болуушкуннарның болуп турар үезиниң, ында амыдыралдың хевириниң аайы-биле ховар болгаш кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери ажыглаттына берип болур.

Чогаал кайы-бир төөгүлүг үени көргүзүп, тываларның каш-каш чүс чылдарда эрткен амыдыралыңга даянган болуушкуннарны көргүзе бергенде, чогаал дылы бүрүнү-биле ол төөгүлүг үеге чагырты бээр. Ында көргүскен овор-хевир, чурумалдар база ол үеге чүүлдеш болур. Ук үени бир дугаарында чогаалдың лексиказы илереди бээр.

Тываның төөгүлүг кайы-бир үе-чадазын көргүзүп турарының аайы-биле амгы үеде ажыглалдан шуут үне берген историзм сөстөр оларга көскүзү-биле ажыглаттына бээр. Оларның көргүзүп турар чүүлдери тываларның амгы амыдыралыңдан казыттынып үне берген, амгы амыдыралда шуут чок, ынчангаш оларны айтып турган сөстөрнүң амгы тыва дылда ажыглалы чугула эвес апарган. Оларга феодалдыг Тывага турган кеземче онаар хемчеглерниң аттары: *шаажылаары, кинчилээри, дөңгү кедирери...* болгаш ялаларның янзы-бүрү хевирлерин кирип болур. Ындыг историзмнер В.Көк-оолдун «Самбажык» деп шиизинде Оппукайның монологундан эргижирээн сөстөрнүң (историзмнер) ажыглалын хайгаарап болур:

Муңгаранчыын, деңгеренчин,

Буза тырткаш, чоруй барза.

Буза тырткаш, чоруур дээрге,

Муңгаш дөңгү, кара кинчи...

(Пар демирлиг, ужа-тура кирип келир). Бо-дур, көрдүң бе, чедип келдим, эжим Самбажык! Эри-шаажыны эктимге эледир сөөртүп чор мен, эдим-ханымны элезин-довуракче соолдур төп чор мен. (Пар демирден хосталырын оралдажыр). Ээ-та! Эки серге кежи хөрүк болза, эзилдир, хайылдыр хөрүктеп каапса... Чок, сени мен кайын шыдаар мен. Сен дээрге бүгү Таңды-Тываның мойнунда-ла болгай сен... Адыр, адыр,

ынчап-ла тур... Сени албаты чон эзилдир хөрүктээр үе келир-дир ийин оң... Ону билип ал!... (В.Көк-оол)

Чамдык чогаалдарга архаизмнер база болганчок ажыглаттына бээр. Амгы дылда ол сөстөрнүң илередип турары чүүлдери ажыглалдан үнмээн, ынчалза-даа оларның орнун солуй берген өске сөстөр ажыглаттынып турар. Архаизмнерни чогаалчылар кайы-бир төөгүлүг үеже эргилдирип тура, ол үеде нептереңгей ажыглалга турган сөстөрни киирер апаар. Чижээ: Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржайның «Аялганың сүүзүнү» деп Сат Манчаккайга тураскааткан шүлүүндө архаизмнерни сураглыг сыгытчының сыгыдын ол үеде ажыглаттынып турган патефон, пластинка дамчыштыр дыңнап турганын дамчытпышаан (*ырлаар-хааржак* – патефон, *төгерик чук* – пластинка, *чалбак тавак* – ол пластинканы долгап турар өзээ), ол төөгүлүг үеже номчукчуну база киирип турар. Автор ук архаизмнерни дылга ажыглыттынмайн турган, бодунуң тып алганы бир янзы сөстөр-биле илередип турары (калбак кара төгерик чук, чалбак тавак) бо шүлүкке онзагай аянны киирип турар:

*...Сыннар сиртин дизе хонган
Сылдыстардан, Деңгер-Дээрден
Манчаккайның сыгыды кээп,
Мага-ботту чымырады
Уяралдыг хензиг шаамче
Ужуктуруп апаар ийин.*

Ырлаар-хааржак кулаан долгап,
Ылым-чылым саадаптар мен.
Калбак кара төгерик чук
*Дескинип шимчеп үнер -
Делгем шынаа чыыра тыртып,
Халдып орар ылгын аъттың
Чындыңнаткан чоруу-даа дег,
Чымчак, хоюг аялганың
Илби-шиди сорунзазы
Ишти-хөңнүм бүргей алыр.*

Сыгыт-хөөмей эң-не арыын

*Сырынналдыр ырлап келир
Манчаккайның үнүн шыгжаан
Чалбак тавак бузулза-даа,
Чашкы шаамда дыңнаанымдан
Мага-ботта сиңип калган.
Амгы шагның хөгжүмүндөн
Албаараксай бергенимде,*

Сагыжымның ырлаар-хааржаа

Саттың үнүн ырладыңтар.... (А.Даржай)

Тывага болуп турган төөгүлүг болуушкуннар болгаш тываларның төөгүзүңгө турган төөгүлүг, сураглыг аттарны чогаалчылар боттарының чогаалдарыңга болганчок-ла кирире бээр. Ындыг сөстөрнүң ачызында номчукчу чайгаар-ла ол үеже дүлдүне бээр болгаш карактарыңга ол болуушкуннарны чуруй бээр. Чижээ: Ю.Кюнзегештин «Хаяда чурумалдар» деп шүлүүндөн үзүндүнү көрээлиңер:

*... Чурумалдыг чалым хая, харың кажсыл?
Чуртталганың кандыг кадыын көрүп эрттиң?
Чаа дайын хөлү чурттуң төөгүзүңгө
Чагыг сөс дег чурумалдар чүнү сөсглээн?
...Хаяларда чурумалдар дирлип келген:
«Халдакчыдан камгалан!» деп сүмелей-дир.
«Чиңгис-Хаанның оруу дижир шивээм кай?» деп,
Шижим туткан, оңгу дилеп маңнап тур мен.
«Уйгурларның хоорайы-дыр.. Тараа тарыыр
Улуг Буга уну ол» дээр чүзү ийик...*

Кызыл-Эник Кудажының «Чүрек» деп тоожузунда бир талазында эргижирээн бооп болур, өске талазында профессионализм (шериг кижиниң хеви) бооп болур сөстөр элээн ажыглаттынганы база ук төөгүлүг үени (Ада-чурттуң Улуг дайыны, 1941-45 ч.ч.) көргүзөр дээни-биле холбашкан:

Удаваанда аревэчи Токпар-оолду Чүрек-Булактың ополчен шерииниң салбыр командиринге томуйлаан. Ол айбылап тургаш, кадайларга сарыг өңнүг шериг хөйлең, чүвүр, хавактыг бөрт даараткаш, савыяа сапык садып алган. Ам-даа сагышка четпес. Токпар-оол кызыл өңнүг дары хавы демир лааза тыпкаш, ону хачы-биле кезип тургаш, хөйлеңиниң моюндуруктарыңга ийи-ийи үш-булуңчуктар кызыдып алган.

Оон эгиннээшитиг баг кур, командир планиет, ээжсектеринге кыңгырткайнып чоруур шпоралар, далдыы алдараан шинель база тыпты берген. ...Адаан таарган, чеңнерин чолдайткан, моюндуруктарында кызыл үш-булуңчуктар база кадаан. Аревэчи Токпар-оол – ам езулуг командир, сержант.

А Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп дилогиязында эргижирээн сөстөр Тыва Арат Республика тургустунарының бүдүүзүн болгаш ооң соондаагы үелерни көргүзери-биле ажыглаттынган. Тываның амыдыралынга кандыг болуушкуннар болуп турганын ол үениң эргижирээн сөстери бадыткап турар. Чижээ:

Бир муң тос чүс чээрби чылдар үези. Ынчан улустуң черле ындазында, «ындыг дидир, мындыг дидир» деп чугаа-соот хоонга дуюнгуру болза-даа кедергей. Мырыңай-ла дөө, «Ыпыын хаан биле Сагаан хаан чаалашкан дидир; Ырбаан хаан биле кым-бир хаан чаалашкан дидир; чамбы-дипти чаа-чалбактың айыылы шыва алган дидир» дижип турар үеден бээр эгелээн...

Ынчан, дөвүн шынааның албанчы оруу-биле оттуг-терге эртип турар дидир деп сураглар аалдар, өглер аразынга, часкы кара-сээк дег, дыңгыгайнып эгеледи...

...Бир канчангаш-ла көрейн дээримге, ынаар өрү хем-шаартан ай үне хонуп келгеш, өрүлээр орнунга, харын черже кире берген ышкаш болган соонда, карактарым мырыңай дунаарай берди...

Бир минниримге, сирилээн-кавылаан, хилээн-шилээн, өгү-дижи шаарарган, доора демир ызырып алган, ийи кастыында шала уштунчак, оттуг карактарлыг күчүтөнниң мырыңай мурнунда сарбая берген ыглап тур мен.

– *Бо канчап барган кижси сен? Орукче маңнаар! – деп, ол «шожаңның» кырында кижси ыдыды дыңнап кааш, бир миннип келдим.*

– *Ой, менче келбеңер! Чүү деп чүвөл бо?!.*

– *Ээх, сени-даа, Оттуг-терге – чычаан деп чүве-дир...*

«Оттуг-тергени» көрүп алдым! Улуска хөөрөп чедер солун херекти үүлгеттим» деп бодалдар мени улам быжсыктырып, харын-даа бодумну бодум каттырып олулар апардым... (С.Сарыг-оол)

А Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының 4 томунда Тываның 4 аңгы төөгүлүг үезин чуруп көргүскен. Дараазында ол роман-эпопеяның мөңгүн томундан үзүндүде ажыглаттынган сөстөрде үстүндө «Аңгыроолдуң тоожузундан» ылгалдыг чүүлдер база бар. Оларның ол ылгалы төөгү-биле холбашканын уран сөстүң ийи кончуг мастерлери дамчыткан. Профессионализм болгаш авторларның чогаадып алган сөстери база элээн. Үезинде неологизм турган, амгы үеде эргижирээн апарган сөстөрни авторнуң чүге кииргени билдинип кээр:

Араттар мурнунда «чиик-караны» көрген. Ол ындыг эвес чораан, дааш-шимээн чок, чыды харын чаагай. Бо чүү ындыг тартты анаарды? Баглаашта аъттар дынын, өртегде аъттар аргамчызын үзе соп, дагда хойлар аалдарынче хоюп кирип тургулаан.

Трактор! Ол даргыраан-диргирээн чүве өске чүү-даа эвес, трактор деп оттуг-терге ол болган. Ооң кырында өске кым-даа эвес, Саванды хөөрээн-шуугаан, каттырган-хүлүмзүрээн чоруп орган...

Техника башкарып өөренири ындыг белен эвес херек болган. Беш-Мелдерде чүү боор, кырынга олурунтарга, боду-ла аралчаалап, саяктап эгелээр, чүгле дын быжыы билир. Аътты ажаап карактаары база белен болгай, аалга келгеш салыптар. Ол-ла, кадар оьдуң оьттап ал, кара сууң ижип ал. Трактор ындыг эвес болган: чуур, чодар, суг, бензин, керосин кудар, моторун үргүлчү хынаар, үзээр-чаар, ээрилгелерин дыңзыдар, ийи хол өртең төш дег мат кара болур. (К-Э.Кудажы)

Ынчангаш чечен чогаалда болуушкуннарның үези болгаш болуп турган черин тодарадып алырынга кызыы ажыглалдың лексиказының, эң ылаңгыя эргижирээн сөстөрниң ужур-дузазы улуг. Олар авторга «төөгүлүг үеже эжиндириг» болуру чугаажок.

Неологизмнерниң ажыглалы

Чечен чогаалга эргижирээн сөстөрдөн аңгыда, чаа-ла ажыглалче кирип эгелээн, тыва чоннуң амыдыралынга турбаан чаа сөстөр азы неологизмнер база чогаалдың үезинге таарыштыр ажыглаттына берип болур. Чамдык неологизмнер ниити ажыглалдың лексиказы кылдыр ажыглаттына бергеш, чаа

(неологизм) сөс утказындан хоорлу бээр. Оларга үезинде неологизм турган *чычаан, ужар-хеме* азы оларның орус дылче очулгалары машина, самолет дээн чижектиг сөстөрнүн баштайгылары эргижирээн сөстөр (архаизмнер) болуп, ажыглалдан үнген, а ийиги орус сөстөр хүн бүрүнүн ажыглалында таваржып турар.

Авторлар чогаалдың төөгүлүг үезин көргүзери-биле неологизм сөстөрни база бо-ла ажыглай бээр. А чамдык чогаалчылар боттарыны-биле чаа сөстөр тургузуп база болур. Чижээ: Тываның Улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанның «Азаның бичези кончуг» деп номунда амгы дылда орус дылдагы хевээр ажыглаттынып турар үлегерлеп алыышкыннарны авторнуң очулдуруп турары дылда очулгалардан бир тускай. Оларны тывалар колдуунда орус аттары-биле адап турар-даа болза, автор сагышты-биле очулдуруп турарын хайгаараңар. Оларны ынчалдыр очулдурганының ужур-дузазы көдээден келген оол Ирбиштейге билдингир болзун дээш, база ооң караа-биле чуруттунган чүүлдерни шингээдип алырынга дуза болуру-биле автор ол сөстөрни чогаадып алган. Чижээ: – *Баалыңныг оңгача деспиге чылыг, соок сугну таарыштыр аксып алыр. Оон ам саваңнанып чунуп алыр сен... Хонак, пөрүк акыңга изиг, соок сугну шоргадан канчаар аксырын айтып бер – дигеш, Серенмаа угбай бодунуң удуур өрээлинче чылбыртып чоруй барган.*

– Барайн – деп, Хонак-оол амырай берген. Ол база *бажың иштинге кедер дилиндек шокар хөйлөң, чүвүрлүг* болгаш *чымчак бопуктарлыг* болган...

Кызыл дошканы базыптарга, изиг суг кээрин, *көк дошканы базыптарга*, соок суг кээрин чорумал акызыңга айтып-айтып бергеш, Хонак-оол кичээл кылыр столунга келгеш, номчуттунуп олурупкан.

Иеден төрээ-ле шак ындыг онзагай оңгачаны Ирбиштей көрүп көрбээн. Кедергей арыг болгаш ак баалыңы сайгылгаан чырыыңга чылчырыкталып турар деспи оңгачага чылыг-бүлээн сугну долдур аксып алгаш, Ирбиштей чуна берген. ...Арны-бажын, көксү-хөрээн *чындыргай шылбаны* саваңнааш, дүрбүттүнүп-дүрбүттүнүп, аа-чаза чунуп алган. Ээжээн кадыг кылдыг дүрбүүш-биле чүлгүй-чүлгүй дүрбүпкен. Хонак-оол

дунмазының айтып бергени езугаар баалыңныг оңгача деспинин дүвүнде *бөөшкүннү ушта сопкан*. ... *Ары өө сагындырар таарланчак үттүг былгаашты* бажынче шиглей туткаш, агылдыр дээкти долгай кааптарга, чылгы-бүлээн суг дөңгүр бажын, садырааш чаашкын суу дег, тарбыдай берген. ...Ол-ла өрээлдиң азыында *төгерик ак чүве көзүлген*. Ам-на билип каан, бо бажыңның *албаннаар болгаиш чунар чери* ол болган...

Эртенинде Ирбиштей удуп хонганы ийи каыт бажыңынче көргөн. Ол *бажыңның сарапчазының* адаан дургаар чуггулап каан эмишкеектер дег, кыдырык-кыдырык шөйбелдир доштар дистиништир халбанайнып тургулаан. ...Черже көөрге, диле-диле хомдулагылап каан *дилиндектер* бар, хирезин бодаарга, чай шагда бажыңның ээлери орта тус-тус кулча, помдор, огурецтер тарып ап турары илдең. Ол бажыңның хүн үнер уунда *чыдый-чыдый демир казанактар* сырый-сырый тургулаан, ол болза мынчаар чурттап, ажылдап турар кижилерниң хуу *машиналарын хонааштаар казанактары* дээрзи тода болган.

...Шак ол *демир казанактарның бирээзинде* Балчый акыйның чычааны турар чадаvas деп бодап кээрге, сагышка чоргаар апарган. (М.Кенин-Лопсан)

Чогаалдың лексиказынга бир кол черни авторнун бодунун чогаадып, тып алганы сөстөр ээлээр. Ындыг сөстөрни авторнун сөстери азы неологизмнери кылдыр ап болур. Чижээ: Кызыл-Эник Кудажының «Ы» деп тоожузунда дылда тодаргай чүвениң кылдыныын илередир кылыг сөстери туугай чүве аттары-биле кады ажыглаттынып, ук чүвелерниң дөмейлешкек азы харылзашкак шынарлары, функцияларынга даянып алгаш, чурумалдыг аян кирип турар. Оларның иштинден дыка хөй сөстөрни, домактарны чүгле бо чогаалда ажыглаттынып турарын демдеглеп болур: «*Ийи оол мээң кулаамны дамбыралааш туруп берген*» деп домакта *кулаамны амыраттастан* деп фразеологизмниң орнунга *дамбыралааш* деп кылыг сөзүн ажыглааны ук кылдыныгны *дамбыра* деп ламаларның бичии барабанчыгажынга үзүк чок ойнаарынга чоокшулаштырганы онгазай. «*Маадыр-оол үнүнүң сыырткыышталы хона бергенин боду эскерип каан*» деп домакта «*ылдыртынып, тула хона берген*» дээриниң орнунга чогаадып алганы сөзү-биле илередип турары солун. «*Сигаретаның төжү согун молдуруу болган*» деп

домакта *төш* деп сөс ук сөс каттыжышкынында «*сигаретаның артыы*» дээн уткалыг, а *согун молдуруу* дээрге *нарын херекти ажыдарының кол чуулү* дээн уткалыг ажыглаттынган, өскээр чугаалаарга, ук сигартеаның артыы (тырткан соонда октапкан бажы) херек истелгезинге кол рольду ойнаан деп чүвени автор чечен көргүскен.

Кызыл-Эник Кудажының “Ыы” деп тоожузунда чамдык болуушкуннарның үезин айтып тура, авторнун бодунун тыпканы, чогаатканы домактарны кииргенинден грамматиктиг полисемия хөй таваржып турар. Амыдыралдан алдынган анаа, ындыг-ла онзалаттынмас хевирлиг домактарны бир аңгы уткада ажыглап, быжыг сөс каттыжышкыннарынга чоокшуладып турар. Чижээ: *кандыг-бир болуушкуннун эгелээри элек* деп утканы азы болуушкуннун үези ам-даа келбээнин «*Кат ам-даа шаңгыр*», «*Мээң мунар машинам ам-даа завод иштинде, мээң алыр кадайым ам-даа хырын иштинде*» деп, а бир чүвениң болуп, чогуур деп барганын: «*Ногаа ам-на бышкан-дыр, ажаап алыр шак келген*», «*Ам-на бүрээ-бүшкүүрү эдер дээн*» деп, а херектиң дооступ, төнгенин: «*Херектиң илчирбези үзүлген*», «*Аьдыңар арыпкан-дыр*» деп кончуг чечени-биле дамчыдып турар. Бо домактар бир талазында көжүргөн уткада ажыглаттынып, фразеологизмнер болбушаан, үе аайы-биле аразында синоним-домактар база болуп турар. Автор уран-чечен үени мында бир янзы кылдыр көргүскен.

Тыва чогаалчыларның чаа сөс тургузарынга мергежээнин оон-даа өске чогаалдардан көрүп болур.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

Профессионализм сөстөрнүң ужур-дузасы

Кандыг-даа чогаалды бижип тура, автор ооң дылы номчукчуга билдингир болзун дээш, шупту аргаларны баш бурунгаар боданып, сайгарып алыр. Чогаал маадырының кылып турар ижи ооң дугайында база чугула информация болу бээри-биле авторлар болганчок-лаа ооң ажыл-агыйы-биле таныштырар. Ынчангаш номчукчу чогаал дамчыштыр кайы-даа мергежилди танып билип, ол талазы-биле сонuurгалды чедип алырынга, ында ажыглаттынган профессионализмнер чугула рольду ойнаар.

Тываның Улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун «Алдан дургун» деп романында болушкуннар ооң адындан-на билдинип турар-даа болза, ук төөгүлүг үеже экскурс кылырынга ында эргижирээн сөстөрдөн аңгыда, ол үеде нептергей турган эрии-шаажынын хевирлери илередир лексика колдап турар. Амгы үениң номчукчулары алдан маадырларның овор-хевирин, маадырлыг чоруун эки билип алзын дээш, С.А. Сарыг-оол ук үениң профессионализм сөстреин база элээн кииргенин хайгаараалыңар:

Алдан дургунну аң-араатаннар ышкаш аглап-сүрүп, арга-дашка, хем-сугга ханын төп, баштарын кезер шаажылалче аппарып турарының мурнуу чарыы чүве ийин ол.

Бо-ла Хемчиктин ак-моңгуштар чаңгызы Балымай дээр байы бир хүн-не ...бодунуң шары, инээн малдап өстүрүп берип чоруур эштенчизи Хөөгенчикти эккеп баглааш, олуртупкан. Ооң мурнунга бир хөм шаагай, дөрт-беш савааш дег өл талды кестирип эккелдиргеш, салып каан.

...Кончуг чаппаа, мөге кара арбан бошказы шаагайны алгааш:

– Че, үн! – дээш, Хөөгенчикти үндүрүп алгааш, эжикче көрүндүр олурткаш, бир буду-биле ийи холдуң хүлүүнден эзеңгилей тепкеш, бир холу-биле Хөөгенчиктин кежегезинден ыяк туткаш, ийи-үш каът кылдыр ырзайты көктеп каан кадыг шири шаагай-биле чаактарынче элип-селип улдай-ла берген...

...Одучу, аржаан эм билир мерген эш-өөрү Хөөгенчикти өлүмгө бербейн, экиртип алган. А эришиниң изи-холазы-ла бүтпээн, өлгүжө эдилеп чораан дижир. Ындыг истер Хемчикте хөй-даа. Ол төөгүнүң херечизи-даа.

...Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожуунарынче «башкы таңма» дижип турары амбын ноянның чызаан черинден: «Силерниң ийи кожуунда оор-уржук үүлгедип турар дүржөк идегеттерни доп-дораан тудуп дайычылап эккелиңер!» дээн буу-хаа куштуг бижик-дужаал үргүлчү келир – аът изи кевирбетсээн медээ, сураг чүгле ол кожууннарның нояннарындан эгелээш, арбан, сумулары, эки-бак дүжүметтерин ширигдедип, шаартадып келир эвес, харын бүгү чон аразында «дидир-дидир» дижип, үрүңейичип турар апарган:

– *Өршээ дадайым! Кым, кандыызы кандыг кем-херек үүлгедип, төреге кижиге өлүрүп, дөңгеликке теңе союп каан чүвө ирги?*

– *Харын-даа хай-бачыт, ханаа-думаадан чүү болуп турар чүвөл? Кодан-хаяавыс арыг-чаагай бе? Лама-хууракка шо-төлгө кагдырып, судур аштырып, хам-катка орба-төөрөк кагдырып көрзе чүл? – дигип, бүдүү сагыш дөспөйн коргуп, карадап, оран-таңдызынга саңын салып, чажыын чажып чоруур кырганнар-даа илдең.*

Мария Күжүгеттин шүлүктөрүндөн алган одуругларда мал ажыл-агыйга хамааржыр сөстөр хөйү-биле ажыглаттынганы оң төрөөн черинге, ада-иезинге ынакшылын, тыва чоннуң ажыл-амыдыралы-биле чоок таныш болуп, билирин бадыткап турар:

Өдөк чокту өдөкшиткен

Өшкү, хоюм малымайны...

(«Аянгатым, аалы-чуртум...»)

Чажыктырар эмдик малды

Чаңгыс октааш, шалбалап аар

(«Чайлай берген боору кай»)

Өшкү-хою кодан сыңмас

Өдөк-кыштаг ээн калган

Кодан чылгы баштыңы боор

Хоор аскыр киштевишаан.

Баглаажында ачам аьды

Бажын савап манавышаан...

(«Оолдары өөр-өнер»)

Бөдөй өгнүң ханазын

Бөле тырткан курунда,

Дөрде чаткан ширтектиң

Дөрбелчиннээн сырыында,

Өлден сооктан ыжыктаар

Өрегеде, дээвириде.

Чаа төрөөн малының

Шаразында, хининде,

Челе, хөне багларның

Чергелешкек будунда.

(«Чоктап арткан хөңнүнде»)

Дерги чайган сыдымның

*Дээгинден, көөгүндөн,
Челер, саяк аъттарның
Челижинден, маңындан...*

(«Ачайымның ыры»)

Кызыл-Эник Кудажының «Ыы» деп тоожуунда профессионализм сөстөр нептереңгей кирип турары ук чогаалдың темазының делгем, ында проблематиканың калбак болуп турарын бадыткап турар. Профессионализмнерниң хөй болуп турары ук чогаалдың хөй темалыын, хөй проблеманы көдүрүп, тургузуп турарын херечилеп турар. Он хире аңгы-аңгы мергежилге, ажил-агыйның адырларынга хамааржы бээр сөстөрни мынчаар бөлүктөп болур:

а) транспорт, техника-биле холбашкан сөстөр: машинаның кезеткериниң аттары: *дугуй, рычаг, руль, мотор, камера...*; машина септээр херекселдерниң аттары: *монтирка, компрессор, насос, домкрат, көдүртүр дүлгүүрлер...*; машина септелгезин көргүзөр сөстөр: *адырар, эптээр, үрдүрер, көдүртүр...*;

б) юридиктиг терминнер: *кеземче херээ, хоойлу-дүрүм, байысаакчы, самчыгдакчы, оор, өчүк, херекке онаажыр, харыы тудар* дээш оон-даа өске.

в) медицина экспертиказы-биле холбашкан сөстөр: *химиктиг болгаш анатомиктиг анализ, эксперт-химик, алкоголь демдектери...*;

г) балыкчыларның терминнери: *чода-шортан, дөөдек, көп-сөөк* (балык аттары), *сыырткыыштаар, балыктаар...* (балыктаар аргалар) дээш о.ө.

Диалектизмнерни ажыглаары

Ниити чоннуң дылы база кайы-бир девискээрде чурттап турар улустуң дылы (диалект) деп аңгыланып турар. Чаңгыс дылдың эдилекчилериниң ол дылды чурттап турар чериниң аайы-биле аңгы азы онзагай кылдыр ажыглап азы чугаалаарындан *диалектилер* тыптыры билдингир.

Тываның чогаалчылары боттарының чогаалдарынга диалект талазы-биле ылгалдыг черлерде маадырларның ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазын көргүзүрде тыва дылывыстың диалект аайы-биле ылгалын база сагып турары илден.

Монгуш Эргеп «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузунда Тожуга бир дугаар кээп турар хоорай чурттуг оол ол чоннун чугаазында билдинмес сөстөрни шингээдип ап турарын кончуг солун дылбиле бижээн. Оолдун айтырыынга Тожунун улуг-даа, бичии-даа чурттакчыларының харыылап, аңаа тайылбырлап берип турарын адаанда чижектерден көрүп болур:

– **Сырбык** деп чүл? –

– Диштни сырбык-даа дээр чоор;

...**Өдүректер** эшитип чорлар. Оолдар ону сургейлер дидир. А оларның ындында коңсагар думчуктарлыг, улуг кара өдүректерни хараалдар дээр...;

...Малгашта кызыл-даван кижги будунуу ышкаш исти Артыш-оол меңээ көргүскеш:

– **Мажаалай изи** бо-дур, көрдүңер бе – дидир.

Мен ужсурун билбейн баарымга, ол тайылбырлап берди:

– Адыгның изи-дир ийин.

– Адыг, бөрү – **хайыраканнар** чаъс-чоткан камзырлаштыр, улус-даа удуду эвеспе дээш, бак-бастып келир чүве-ле болгай, кончуг»;

...– **Айбааңгы** дээрге чүү дээри ол ирги деп боданып олур мен. Шала дыңнаан кижги бооп айтыра кааптым эвеспе.

– **Айбааңгы?** Ийе, айбааңгы. Багай үгүжүгөш-тир ийин. (М.Эргеп)

Ол-ла чогаалда иви ажыл-агыйы-биле холбашкан диалектизмнерни автор база-ла бичии оолга таныштырылга сорулгалыг ажыглап турарын хайгаарап болур. Чижээ:

Ам билип турарымга ивилер эр, кызының, хар-назынының аайы-биле тус-тус аттарлыг боор чүве-дир. Кыс ивилерни мындылар дээр, чазап каан эр ивини чары дээр, бугаларны эдерлер дээр; Самбуевич Сыын-Ак дээр богананы (чазап каан эдерни ынчаар адаар чүве-дир), эзертеп тура мынча диди...

Чаш оолдарын бызаалар дээримге, анайлар дээр чүве деп Артыш-оол айтып берген.

Бир-ле эртен шала улуг апаргылаан дыка хөй ивилер аал кедээзинде оыттап чораанын көргөш, кончуг көрүнгүр кижги болуксаан күзелим-биле оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

– Дөө база дыка хөй анайлар чорлар. Арай улуг анайлар чорлар. Арай улуг анайлар!..

– Анайлар эвес – деп, Артыш-оол менээ айтып берди.

– Таспаннар дээр. Таспан.

– Чары эвес, доңгур-дур ийин. Доңгур дээр чоор – ийи харлыг эр ивини. (М.Э.).

Владимир Серен-оол «Ыдың мен мен» деп шүлүүнде диалектизм сөстөрни киригени лириктиг маадырның ынак эжиниң чугаалар аянын өскөртпезин кызып турарын көргүзүп турар:

Чарашсынгааш, чассыыр бодааш,

«Сарыым сен» деп эргелендим.

«Улуг-Хемниң чаңы-биле: «эним де» – деп,

Удур менче телефонга сөглээр болдуң.

Эним – чассыым, чарашпайым,

Экини сээ күзеп артайн.

Каиш хонук ажыл-үүлең доозулгуже,

Кады чоруур эним бар деп чоргаарап чор.

Эник ыттың чаңы-биле

Эдергимни көргүзөр мен.

Эжик өттүр мени кагба, доңа бээр мен,

Эрткен-дүшкөн өске улус оорлап аппаар...

Оглангылап, өрү шурап,

Оюнзак ыт болуп артайн.

Ыт биле Кижини ийи өңүк чорда,

Ынаныштыг болур дээр-дир. Ыдың – мен мен. (Владимир

Серен-оол)

Ук сөстөр чогаалдарга хөйү-биле ажыглаттынмышаан, оларның жанр, тема болгаш туруш-девискээр аайы-биле калбак, делгем болуп турарын, омур-хевирлерниң онзагайын бадыткап турар.

Жаргонизмнерни ажыглай бээри

Чечен чогаалга ооң тема, идеязынга умур-утказының аайы-биле эргежок чугула апаары жаргон сөстөр азы жаргонизмнер база ажыглаттына берип болур. Чижээ: Кызыл-Эник Кудажының «Ыы» деп бартаазынныг тоожуунда истекчиниң ажылынга наркоманнар болгаш өске-даа кем-херек үүлгедикчилериниң нраны херээн истеп-чазарынга оларның

чугаазы чугула деп чүвени бадыткап, оларның жаргон, арго сөстери база стиль синонимнериниң одуруун тургузуп турар. Хамаарышпас стильде *эш* деп сөстү *колхоз, довурак, бодел* деп, кыс наркоманнарны *бора-куштар, корумкалар* деп, чагааны *бора-аът, аътчыгаш* дээн чижектиг сөстөр-биле дамчыдып турар. Жаргон, арго сөстөр база иштинде антонимниг одурут тургузуп турар: *кара-куш – бора-куш, кишка сыгырар – чем базырар, статья чыпыыр шавар – статья ажылдап аар*. Ук сөстөрни чогаалда авторнуң ажыглааны оларның дыл-домаан дамчыштыр мөзү-бүдүжүн, сонуургалын илеретпишаан, кем-херектиң үүлгедиишкинин истеп-тыварынга, оларның чажыдын чазып, тыварынга ындыг сөстөрниң ужур-дузасын база көргүзүп турар.

Түңнел

Ынчангаш тыва чечен чогаалдың аажок байлак дылы авторларның доктаамал сөс-биле ажылдап, ук сөстөрдөн аңгы-аңгы чаа сөстөр, каттыжышкыннар, дылдың байлак аргаларының дузазы-биле оларны канчалдыр-даа хуулдуруп турары чогаалчыларның чымыштыг, тура дүшпес ажылының түңнели болур. Тыва дылдың сөс курлавыры аажок бай, байлак-даа болза, бистиң тыва чогаалывыс ону улам нептередип, байлакшыдып турары авторларның чогаадыкчы ижинде, уран талантызында болур.

Тыва чогаалда төрөөн дылывыстың сөс курлавыры хөйү-биле ажыглаттынып турары бистиң чогаалчыларывыстың чечен-мергенин, уран талантылыын бадыткап турар. Чогаалды номчуп-даа, өөренип-даа турган үезинде номчукчу кижини бүрүзү ооң лексиказын сайгарып көөрү чугула.

Бис бо ажылывыста чечен чогаалдың лексиктиг деңгелиниң азы лексиказының чечен чогаалдың ужур-утказын, ында омур-хевирлерни база өске-даа чурумалдарны тургузарынга ужур-дузазын чугула кылдыр көргөн бис. Сөзүглелдин идея-тематиктиг утказы база колдуунда ооң лексиктиг курлавырын дамчыштыр илереттинер. Авторнуң дылының бот-тускайлаңы, чечен-мергени, ооң хууда ажыглааны чаа чүүлүн база ооң чогаалының лексиказын шинчилеп тура, тодарадыр апаар. Ооң-биле чергелештир тыва литературада чаа агымның тыныжын, чаа бодал азы идеяны, чаа омур-хевирни база чогаал сөзүглелиниң лексиктиг сайгарылгазын кылдырып тура, тодарадып болуру. Ынчангаш лингвистиктиг сайгарылганың эң-не өзээ болур лексиктиг сайгарылга чечен сөзүглелдин фониказы болгаш грамматиказын шинчилээринге азы фонетиктиг, грамматиктиг сайгарылгаларынга база улуг идигни бээр.

Бистиң бо ажылывыс ТывКУ-нуң филология факультетиниң студентилеринге тыва чечен чогаал сайгарылгазын кылып тура, ооң лексиктиг онзагайынче кол кичээнгеини салырынче угланган.

Ук өөредилге номун ТывКУ-нуң филология факультетинде өөренип турар тыва дыл болгаш чогаал өөренип

турар 3 азы 4 дугаар курстарның сургуулдарына “(Тыва) чечен чогаалдың филологтуг сайгарылгазы” деп эртемге чогаал сөзүглелиниң лексиктиг сайгарылгазын өөренип турар үезинде ажыглап болур. Ында чогаалдың лексиказында эң сүүзүннүг чүүлдерни эскерип, сайгарып өөренириниң кол аргаларын айыткан. Тыва чечен чогаалдан хөй чижектерни киирген.

Ажыл ийи эгеден тургустунган. Бирги эгеде 3 аңгы авторнуң аңгы-аңгы чогаалдарының лексиктиг курлавырын сонуургалдыг улуска үлегер болуру-биле сайгарып көргүскен. Ийиги эгеде сөзүглелдин лексиказын сайгарарының кол оруктарын чижектерге бадыткап киирген.

Библиография

1. Алексеева Н.Н. Этнопоэтическое своеобразие природного и вещного мира в литературе народов Сибири (на материале бурятской, эвенкийской, якутской поэзии и прозы). – АКД на соиск. уч. ст. к.ф.н. – Улан-Удэ, 2009. – 25 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: «Вост лит-ра» РАН, 1995. – 472 с.
3. Апресян Ю.Д. Исследования по семантике и лексикографии. Т. I: Парадигматика. – М.: Языки славянских культур, 2009. – 568 с.
4. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – 896 с.
5. Бады-Монге Е.Т. Национальное своеобразие художественной детали в тувинской прозе: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Абакан, 2004. – 19 с.
6. Байсклан С.М. Поэтика тувинского героического эпоса. – Кызыл: ТКИ, 1987. – 72 с.
7. Балданов С.Ж., Бадмаев Б. Б., Буянтуева Г.Ц-Д. Литература народов Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2008. – 304 с.
8. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста: учебное пособие для студентов, аспирантов, препод-филологов. – 4-е изд. – М.: Флинта, 2009. – 520 с.
9. Булгутова И.В. Символика сна в бурятской поэзии // Вестник Бурятского государственного университета, 2016. – № 2. – С. 41-48.
10. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М., 1977. – 217 с.
11. Винокурова И.Ж. Функции стилистически маркированной лексики в языке СМИ // Мир науки, культуры, образования. № 5 (60), 2016. – С. 305-308.
12. Воробьева Т.А. Лексическая структура поэтического цикла А. Блока "О чем поет ветер" // Вестник Череповецкого государственного университета, 2017. – № 2 (77). – С. 72-77.
13. Голованевский А.Л. Лексическая неоднозначность в языке поэзии Ф.И. Тютчева // Вопросы языкознания, 2006. – № 6. – С. 82-88.

14. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. 11-е изд. – М.: Айрис. Пресс, 2010. – 448 с.
15. Даниленко В.П. Методы лингвистического анализа. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 280 с.
16. Дамбаа О.В. Лексические средства отрицания в тувинском языке в сопоставлении с южносибирскими тюркскими, монгольскими и древнетюркскими языками: автореф. дисс. канд. филол. н. – Новосибирск, 2005. – 20 с.
17. Даржай А.А. Дүлгээзинниг аян. Шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. Литературно-публицистическое издание. Пособие для учителей. – Кызыл: ИРНШ, 2004. – 206 с.
18. Джамалова М.К. Виды лексического повтора в языке новейшей поэзии // Научное обозрение: гуманитарные исследования, 2017. – № 4. – С. 166-172.
19. Диброва Е.И., Донченко Н.Ю. Поэтические структуры антонимии / Под ред. д.ф.н. Л.А. Новикова. – М.: Принт, 2000. – 183 с.
20. Донгак У.А. Тыва кижиги, тыва амыдырал болгаш чуртталганың мөңгө сырыны (С. Сүрүң-оолдуң сөөлгү романы «Тывалаар кускунга» хамаарыштыр) // Тыва чечен чогаал: сөөлгү үениң шинчилелдери. – Кызыл: КУБ «Тываполиграф», 2009. – Ар. 109-117.
21. Доржу К.Б. Символический смысл сочетаний со словом чай «шай» в поэзии А.Уержаа // Казанская наука, 2015. – С. 113-117.
22. Доржу К.Б. Использование фразеологизмов, связанных с приемом пищи, в романе Салима Сюрюн-оола «Тывалаар кускун» // Мир науки, культуры, образования, 2016. – № 5 (60). – С. 352-354.
23. Доржу К.Б. Тыва чечен чогаал сөзүглелиниң филологтук сайгарылгазы. Эртең ажилдарының чыындызы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2014. – 233 с.
24. Доржу К.Б. Эвфемизмы в поэзии Антона Уержаа // Вестник ТувГУ. – №1, 2017. – С. 149-155.
25. Калзан А.К. Өзүлдениң демдектери. Литература-критиктиг чүүлдер. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991. – 304 с.
26. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчылдар. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2000. – 176 ар.

27. Коротаева И.Э. Проблемы выделения и структурирования лексико-семантических полей (на материале лексики транспортной тематики) // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии, 2014. – № 33-1. – С. 127-134.
28. Кужугет Ш.Ю. Лексико-семантическое поле «Природное время» в прозе К-Э. Кудажы. Автореферат канд фил наук. – М.: 2014. – 24 с.
29. Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре (историко-этнографические аспекты тувинского фольклора). – Кызыл: ТКИ, 2001. – 464 с.
30. Куулар Д.С. Тувинская поэзия. – Кызыл: ТКИ, 1970. – 139 с.
31. Куулар Н.Ш., Кужугет М.А. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Өөрөдилге ному. – Кызыл: ТНУЧ, 2011. – 120 ар.
32. Мижит Л.С. Владимир Серен-оолдуң чогаадыкчы дилээшкиннеринге хамаарыштыр // Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыындызы. – Кызыл, 2006. – Ар. 14-21.
33. Мижит Л.С. Тыва шүлүк чогаалының делегейинде. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2015. – 170 ар.
34. Мижит Э.Б. Арыг лириканың сырыны // Силер-биле мөңгө шагда кады чорууйн...». А. Үержааның 50 харлаанынга тураскааткан үндүрүлгө. Сактыышкыннар, тураскаадыг шүлүктер, сайгарылгалар. – Кызыл: Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2007. – Ар. 3-6.
35. Москвин В.П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка. – Волгоград: Высшая школа, 1999. – 322 с.
36. Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М.: Высшая школа, 2003. – 213 с.
37. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
38. Отырба Е.И. Когнитивные модели времени в поэзии (на материале английского и русского языков) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки, 2014. – № 707. – С. 133-141.
39. Очур Т.Х. Этнопоэтические своеобразие прозы С. Сарыг-оола. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 167 с.

40. Павлюченкова Т.А. Фитонимическая лексика в языке поэзии И.А. Бунина // Известия Смоленского государственного университета, 2014. – № 2 (26). – С. 35-48.
41. Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти академика В.В. Виноградова. – Л.: Наука. ЛО, 1971. – 459 с.
42. Правда Е.А. Способы выражения сравнений в языке русской поэзии: ядерные структуры // Известия Воронежского государственного педагогического университета, 2015. – № 2 (267). – С. 160-164.
43. Пюрбю С.Б. Аныяк чогаалчыларга дуза. – Кызыл: КЦО «Аныяк», 2003. – 54 с.
44. Резанова З.И., Мишанкина Н.А., Катунин Д.А. Метафорический фрагмент русской языковой картины мира: ключевые концепты. Часть 1. – Воронеж: РИЦ ЕФ ВГУ, 2003.
45. Салчак А.Я. Лексико-семантическая группа глаголов поведения в тувинском языке. АКД на соиск уч степ к.ф.н. – Новосибирск, 2005. – 22 с.
46. Салчак А.Я., Чертыкова М.Д. Основные модели метафоризации многоязычных глаголов со значением поведения в тувинском и хакасском языках // Мир науки, культуры, образования, 2017. – № 5 (66). – С. 357-359.
47. Сальникова В.В. Колоративная лексика в языковой картине мира героев произведений С.Т. Аксакова «Детские годы Багрова-Внука» и А.Н. Толстого «Детство Никиты» // Современные проблемы науки и образования, 2014. – № 2. – С. 552.
48. Самдан З.Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле: Эртемденниң демдеглелдери. – Кызыл: Республика типографиязы, 2005. – 160 ар.
49. Сат Ш.Ч. Эртем ажилдарының чыындызы. – Кызыл: РИО ТывКУ, 2006 – 142 ар.
50. Сморчкова К.В. Способы передачи цвета и света в романе М. Ю. Лермонтова "Вадим" // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки, 2016. – № 2 (38). – С. 137-148.
51. Сулименко Н.Е. Текст и аспекты его лексического анализа. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 396 с.

52. Татаринцев Б.И. Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке. – М.: «Наука», 1987. – 198 с.
53. Твердохлеб О.Г. Эстетическая функция соматической лексики в поэзии И. Бродского // Язык и культура, 2017. – № 39. – С. 36-63.
54. Төгүй-оол А.С. Шинчилелдер. Тыва улустуң аас чогаалының болгаш шүлүк тургузуунуң дугайында ажылдар. – Кызыл: ТНУЧ, 2001. – 96 ар.
55. Турбин В.Н. Поэтика романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин». – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 232 с.
56. Тюттешева Е.В. Человек и его мир в зеркале фразеологии. – Новосибирск: Институт СО РАН, 2006. – 224 с.
57. Хертек Я.Ш. Фразеология современного тувинского языка. – Кызыл: ТКИ, 1978. – 100 с.
58. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М.: Рус. яз., 2001. – 288 с.
59. Шутова А.В. О своеобразии лексической структуры поэтических текстов О. Э. Мандельштама в динамике его творчества // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2018. – № 6. – С. 39-43.
60. Юша Ж.М. Обрядовая поэзия тувинцев. Структура и семантика. – Новосибирск: ООО «Апельсин», 2009. – 166 с.
61. Яцко В.А. Логико-лингвистические проблемы анализа и реферирования научного текста. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 1996. – 128 с.
62. Яо С. Концептуальное поле "город" в поэзии А.А. Блока (в сопоставлении с китайским языком) // Балтийский гуманитарный журнал, 2017. – Т. 6. № 3. – С. 121-125.

Словарьлар:

1. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. – СПб.: Паритет, 2007. – 320 с.
2. Лексико-семантические группы хакасских глаголов (глаголы говорения и движения). Словарь-справочник. – Абакан: ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2013. – 72 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М., Русский язык, 1990. – 553 с.

4. Русский семантический словарь. Том I. – М.: РАН. Ин-т рус.яз., 2001. – 807 с.
5. Русский семантический словарь. Том II. – М.: Азбуковник, 2000. – 762 с.
6. Русско-тувинский словарь. // Под редакцией Д. А. Монгуша. – М.: Русский язык, 1980. – 667 с.
7. Словарь синонимов русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой. – М.: Астрель – АСТ, 2001. Том I. А – Н. – 680 с.
8. Словарь синонимов русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой. – М.: Астрель – АСТ, 2001. Том II. О – Я. – 856 с.
9. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 704 с.
10. Толковый словарь тувинского языка. Том I. А-Й. / Под ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука, 2003. – 598 с.
11. Толковый словарь тувинского языка / Под ред. Д. А. Монгуша. Том II. К-С. –Новосибирск: Наука, 2011. – 798 с.
12. Тувинско-русский словарь / Под ред. Э.Р. Тенишева. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1968. – 646 с.
13. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Русский язык, 1987. – 544 с.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. – Кызыл: ТКИ, 1975. – 182 с.
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. – Кызыл: ТКИ, 1985. – 177 с.

Капсырылга 1

Ажыглаан чечен чогаал номнары:

1. Байсалова З.С. Сураc. Чечен чугаалар болгаш тоожу. –Кызыл: ТНҮЧ, 1997. – 160 ар.
2. Бегзин-оол А.С. Челелер. Шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 2007. – 49 ар.
3. Бегзин-оол А.С. Шаанчактар. Шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 66 ар.
4. Даржай А.А. Чогаалдар чыындызы. Шүлүктөр, шүлүглелдер. – Кызыл: ТНҮЧ, 1994. – 272 ар.
5. Даржай А.А. Шаг-үениң шылгалдазы. Шүлүктөр, шүлүглелдер. – Кызыл: ТНҮЧ, 2004. – 192 ар.
6. Донгак С.Б. Ээн ховуда сырын ыглай-дыр. Шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 1997. – 77 ар.
7. Доржу М.Б. Сыргалар. Новеллалар, тоожу. – Кызыл: ТНҮЧ, 1989. – 128 ар.
8. Доржу М.Б. Суг-чинчилер. Шүлүктөр, шүлүглелдер. – Кызыл: ТНҮЧ, 1992. – 112 ар.
9. Кенин-Лопсан М.Б. Кырган-авай өпей ыры. Роман. – Кызыл: ТНҮЧ, 1984. – 204 ар.
10. Кенин-Лопсан М.Б. Азаның бичези кончуг. Роман. – Кызыл: ТНҮЧ, 1989. – 240 ар.
11. Кудажы К.-Э.К. Танды кежи. – Кызыл: ТНҮЧ, 1984. – 217 ар.
12. Кудажы К.-Э.К. Уйгу чок Улуг-Хем: роман, кара том. – Кызыл: ТНҮЧ, 1996. – 368 ар.
13. Кудажы К.-Э.К. Уйгу чок Улуг-Хем: роман, кызыл том. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 376 ар.
14. Кудажы К.-Э.К. Уйгу чок Улуг-Хем: роман, мөңгүн том. – Кызыл: ТНҮЧ, 1989. – 326 ар.
15. Кудажы К.-Э.К. Уйгу чок Улуг-Хем: роман, алдын том. – Кызыл: ТНҮЧ, 1992. – 320 ар.
16. Кудажы К.-Э.К. Ыы: бартаазынныг тоожу. – Кызыл: Республика типографиязы, 1999. – 144 ар.
17. Куулар Н.Ш. Даңгына: шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 1996. – 96 ар.

18. Куулар Н.Ш. Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар: тоожу, чечен чугаалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 338 ар.
19. Куулар С.Т.-С. Бодалдарым бодаралы: шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 1992. – 96 ар.
20. Куулар Ч.Ч. Аьдым. – Кызыл: ТНҮЧ, 1975. – 39 ар.
21. Куулар Ч.Ч. Сугда даштар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1983. – 96 ар.
22. Куулар Ч.Ч. Аялга: тоожу, чечен чугаалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1990. – 192 ар.
23. Күжүгет М.А. Сактыышкыным чадаганы: Шүлүктөр. – Кызыл: ТНҮЧ, 1994. – 64 ар.
24. Күжүгет М.А. Салымымның кавайы: Шүлүктөр. – Кызыл: Республика типографиязы, 2000. – 80 ар.
25. Кюнзегеш Ю.Ш. Өөрүшкүмнү үлежир дээш. – Кызыл: ТНҮЧ, 1970. – 96 ар.
26. Кюнзегеш Ю.Ш. Бодалдарым бодаралы: шүлүктөр, балладалар, шүлүглел, очулгалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1997. – 144 ар.
27. Лудуп Р.Д. Чер-дээрнің кыйгызы. Шүлүктөр. – Кызыл: Республика типографиязы, 2002. – 64 ар.
28. Мижит Э.Б. Бузундулар: Шүлүктөр, шүлүглел. – Кызыл: ТНҮЧ, 1992. – 96 ар.
29. Мижит Э.Б. Бөдүүн одуруглар: шүлүктөр, шүлүглелдер. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 336 ар.
30. Мижит Э.Б. Туман өттүр отчугаштар: шүлүктөр. – Кызыл: Тываның Ю. Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008. – 87 ар.
31. Монгуш В.Б. Кадай-кыска хаан-на мен: Шоодуглуг чечен чугаалар чыындызы. – Кызыл: ТНҮЧ, 1999. – 128 ар.
32. Ооржак Л.Х. Төлгээ дүшпес чажыттар. Шүлүктөр. – Кызыл: КУБ «Тываполиграф», 2007. – 40 ар.
33. Пюрбю С.Б. Чогаалдар чыындызы. – Кызыл: ТНҮЧ, 1973. – 614 ар.
34. Сарыг-оол С.А. Аңгыр-оолдуң тоожузу. Ийи томнуг роман чечен чугаалардан тургустунган. – Кызыл: Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008. – 437 ар.
35. Серен-оол В.С. Өскен өөмден – өртемчейже. – Кызыл: ТНҮЧ, 2002. – 304 ар.

36. Сүрүң-оол С.С. Ногаан ортулук: Тоожу. – Кызыл: ТНҮЧ, 1986. – 208 ар.
37. Сүрүң-оол С.С. Озалааш хем. Тоожу. – Кызыл: ТНҮЧ, 1995. – 176 ар.
38. Танова Е.Т. Иениң салым-хуузу. – Кызыл: ТНҮЧ, 1991. – 112 ар.
39. Тока С.К.-Х. Араттың сөзү. Бирги ном. – Кызыл: ТНҮЧ, 1967. – 131 ар.
40. Тока С. К.-Х. Араттың сөзү. Ийиги ном. – Кызыл: ТНҮЧ, 1968. – 152 ар.
41. Үержаа А.К. Ынак-тыр мен...: Шүлүктер, шүлүглелдер, чечен чугаалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1997. – 184 ар.
42. Ховалыг А.Х.-О. Билзекте хээ: Тоожулар, чечен чугаалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1994. – 96 ар.
43. Ховалыг А.Х.-О. Шонуг. – Кызыл, Эне сөзү, 1997. – 45 ар.
44. Хомушку В.У. Мончарлыг кижиге: Шоодуглуг болгаш баштак чечен чугаалар, кыска тоожу. – Кызыл: ТНҮЧ, 1996. – 80 ар.
45. Чүлдүм Ч.М. Кырган-ававыс аптары. – Кызыл: ТНҮЧ, 1989. – 144 ар.
46. Эргеп М.С. Өдүгенде чайлаг: Тоожу, чечен чугаалар. – Кызыл: ТНҮЧ, 1994. – 128 ар.

Капсырылга 2

Ажыглаан доозукчу квалификастыг ажылдар даңзыы

(Удуртукчузу – К.Б.Доржу)

Дайгиранза А.С. В.Көк-оол биле С.Токаның чогаалдарында фразеологизмнерниң ажыглалы. 2009 чылда камгалаан.

Дамдын-оол О.О. Салим Сүрүң-оолдуң «Ногаан ортлук» деп чогаалында детальдар чурумалы. 2007 чылда камгалаан.

Дирчинчап Д.Д. Антон Үержааның хууда сайтызының өөредиглиг потенциалы. 2015 чылда камгалаан.

Идам А.А. Роман Лудуптуң шүлүктөрүниң филологтуг сайгарылгазы. 2008 чылда камгалаан.

Күжүгет Ш.Ю. К-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязында үе чурумалы (II, III, IV т.). 2010 чылда камгалаан.

Монгуш С.М. Тыва дылда антонимнер, оларның үлегер домактарда, тывызыктарда ажыглалы. 2002 чылда камгалаан.

Ондар О.В. Артык Ховалыгның ынакшыл лириказының лексиктиг онзагайы. 2010 чылда камгалаан.

Ондар Ч.В. Сарыг-оол Кууларның шүлүк чогаалының лексиктиг онзагайы болгаш ооң-биле холбашкан класстан дашкаар ажылдар. 2010 чылда камгалаан.

Ооржак А.К. «Танаа-Херел» деп маадырлыг тоолда өң илередир демдек аттарының ажыглалы (улустуң болгаш М.Кенин-Лопсанның авторлуг вариантылары). 2009 чылда камгалаан.

Ооржак Э.В. Мижиттин «Өг» деп лирик-философтуг шүлүглелиниң лексиктиг сайгарылгазы. 2009 чылда камгалаан.

Сат А. Алексей Бегзин-оолдуң хууда сайтызының өөредиглиг потенциалы. 2010 чылда камгалаан.

Сеглеңмей Л.Ө. Тыва улустуң маадырлыг тоолдарында фразеологизмнер. 1997 чылда камгалаан.

Хомушку Шораана. Александр Даржайның проза чогаалдарында болгаш шүлүглелдеринде фразеологизмнер. 2005 чылда камгалаан.

Учебное издание

Доржу Клара Бурбулдеевна

**АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКОГО УРОВНЯ ТЕКСТОВ
ТУВИНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Учебное пособие

На тувинском языке

Редактор *А.Р. Норбу*
Дизайн обложки *К.К. Сарыглар*

Сдано в набор: 27.06.2018.

Подписано в печать: 23.07.2018.

Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная

Физ. печ. л. 7,4. Усл. печ. л. 6,9.

Заказ № 1426. Тираж 50 экз.

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ